

ІДР
А42

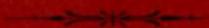
Партія Українських Соціалістів - Революціонерів.

„Боротьбою здобудем ми право своє!“

Чудацькі думки
про
українську національну справу.

Написав
Михайло Драгоманів.

Бор. М. Д.

Михайло Драгоманів

Наклад і друг партійної друкарні.
1915.

Партія Українських Соціалістів - Революціонерів.

„Боротьбою здобудем ми право своє!“

Софіївка
1915

Чудацькі думки
про
українську національну справу.

Написав
Михайло Драгоманів.

Михайло Драгоманів.

Наклад і друк партійної друкарні.
1915.

Переднє слово.

На жадане багатьох Земляків а Галичини й України і за їх ласканою підмогою видаво оєстю многопіну студію М. Драгоманова, друковану пер. віно в н-рах 7—24 „Народа“ 1891 року, другим виданням осібною книжечкою. Землякам, що допомогли до цього видання, як також Влов. проф. Драгоманову, котрій ласкано згадував на се нове видання і звілив для него ще раз порегланину текст своїх розвідок і поробити деякі поправки та додатки, вискаюю цілому подику.

Іван Франко.

Н-24232

БІБЛІОТЕКА
УДПУ ім. М. П. Драгоманова

I.

Ветувне слівце: Чому я обертаюсь до редакції „Народа“. Проби мої розмови з громадою в „Зорі“ і нещасний кінець їх.

Дуже мені хотілось просто приступити до деяких поважних річей, про котрі останніми часами говорив „Народ“ та й другі українські видання, так деякі причини примушують мене почати з переднього сідниці. Бачите, мені судилось переносити мою розмову з однієї хати в другу, то й треба не тілько представитися перед новою компанією, а ще і пояснити їй, через що й про що ведеся моя розмова.

Ну, так, — за дозволом, — починаю!

Років з два тому назад прочитав я одну допись в „Зорі“. Певно, богато з читачів „Народа“ знаєтимуть газету, що виходить у Львові. В тій дописі говорилося про справу дуже важку в загалі дуже близьку до моого серця, та я візнув мені трохи більше, ніж звичайною Галичину, а власне про справу українського письменства в Росії. Дописувач написав, що в Росії це в орі, царські урядники, що мусить переглядати рукописи перед друком, звичайно не дозволяють друкувати українських книжок. На ее горе дописувач радив спосіб — двоголосний: посыпайте цензорам, казав він, більше рукописів, то вони хотітимуть заборонити, а все таки де що востанеться, то він буде мати більше українських книжок ніж тепер. Мені така рада надідалася, так, як би хто радив людям виставити вонкожі найбільше овець: мовляв, хоч вони і побіть більше, та їх наїм більше зостанеться. Ну, як вони неназиркий трапиться, аби й дні повини з лісу вийдуть? Я й надумався на іншу раду: коли вже немає сили, ні хіті вони прогнати, то хоть овець замкнуті, та перенесуть в другу, кошару і не дають зовсім іні одної книжки цензорам російським, а всі друкувати напр. в Галичині.

Надумавши на таке, я ехоті і свою думку постатьти на суд громадський. Хто не буде подума, що се так легко. В Галичині, мовляв, в чимало газет, котрі знай одно кажуть, що радів всіму українську думку подавати до громади,

„Зоря“ навіть що року молить всіх українських писачів підпірати її, як „едину літературну газету руско-українську“, своїми працями. І видається „Зоря“ немов від Товариства імені „Шевченка“, котре повстало за гропи давані з умовою, щоб усіка українська думка без огляду на те, чи людина належить до якого гурту чи кружка, могла входити на світло. Так на діл ж є зовсім не так. І товариство імені Шевченка і „Зорю“ держать в своїх руках люде, про котрих досить буде сказати, що вони не схотіли в своїй друкарні печатати творіння самого Шевченка, бо вони бояться його думок. Тож ті люде печатають у себе тілько таке, що в і чим не єде проти їх думок і інтересів, і мають тільки твори таких людей, котрі їм завжди були покірні, мов вінці паствах.

Я-ж, бачте, провинився перед тими людьми між іншим тим, що нераз виступав проти них в думками Шевченковими, то мені візнув двері в усіх їх видання. Тільки на той раз впорядником „Зорі“ був чоловік особисто добренкий, — я їв зважених післати йому мою думку про українські книжки і цензорів у Росії. Та тільки я не смів підписувати свої думки своїм іменем, ні навіть викласти її простіше, сказав є так мов чудівлято, над котрим я-ж перший поємлюсь, коли почнуть в неї кепкуювати.

В такій одежі пройшла моя думка в „Зорі“ і навіть звернула на себе увагу декого. Осмінини, я і в другий раз посунував з моїми думками у „Зорю“. Пригода буда така, що важко буде промочкати. Бачте, якійсь землячок, називаний Турист (тобто Подорожник) надрукував у „Правді“ допис моїй та в Іспанії про те, як один іспанський писач ганьбив російське письменство. Кажу: мовби то в Іспанії, бо в допису тому таке пороблено з іспанськими словами, якого не аробить ніхто, хто називати два дні походить по вулицям першого іспанського містечка. Дописувач просто витяг кілька уступів з старого іспанського писателя, котрі були переказані в одній російськім як видані та її послуживши теми витягами, щоб відбити в наших Русиніх охочу читати російські книжки. (Вже один такий ахід кілька вартий!). Подійтися, мовляв, що каже про ці книжки такий освічений чоловік, та й покиньте писання таких з натури нічченім людем, як Російне!

Справа зачеплена д. Туристом досить, цікава її сама по собі їй по способу, як вона була виложена, так що вінаж важко буде промочкати, і я витяг, надішов маску Чудака, написав свої думки в „Зорі“, а добренкий редактор „Зорі“ витяг її підпечатав. На сей раз моя допись нарощила багато галасу: „Правда“ кинулась на мене а піною коло рота, деякі земляки листами їй словесно висту-

пили проти моїх думок. Й доневинувсь, що майже усі, хто проти мене виступав, зовсім не зрозуміли моїх думок — один через те, що не хотять зрозуміти, другі може через те, що я не вмію їх розказати, треті певно через те, що справа за надто складна і деякі боки її потребують зовсім нового підходу, а не такого, до якого, до нікого в нас виникли. Були впрочім і такі, до котрих можна було привласити слова Вовзного в Натації Полтавці: „Лусавиш, твє-то як його, моя галочко, а добре розуміші“, і котрі назвиши переносить спір на таке pole, дебілізму яке не могло вирости окрім бодиків. Найгірше було те, що багато людей були підбурені проти моїх статей, а саме єї вони не бачили. Так одному дуже широкому чоловікові сказана було, буцім то я просто раджу занехати усім українську писемністьу працю і захильну усе, — таки усе, — що написано по московськи. Добре, що я мав пригоду розмовитись з тим чоловіком і що він мені циро, без усіхн викрутася, передавав те, що він чуб про мою статтю. Розмона наша скінчилася так, що ліпшого не можна було її ждати: земляни довдавалися, що я і справді маю на думці, передав мені 1000 франків на запомоту писемністській справі в напрямку, котрого я бороню, і позаяк коло того часу д. Павлик казав мені, що хоче закласти газету „Народ“, то я й зараз же назначив ті гроші на її діло.

Очевидно, що в усіхм землянком, що зацікавився мовою дописю в „Зорі“ і нападом на неї в „Правді“ й дійде, не можна було розмовитись усічно, — то я мусив упіти післати нову допису в „Зорі“, де обговорювали нові боки поважної для нас справи відносин українського писемництва до російського й у загалі України до Росії.

Після я свою допису у „Зорі“, та й жду місяць, другий, третій: нема ні статі мої в „Зорі“, ні звістки. Нарешті пропусти одного приятеля спіткались в редакції „Зорі“, що сталось з мовою дописю і взяли єї, коли вона не буде там печатана.

Відповідь дістаю і таку, що мої статі надійшли як раз перед тим, як стались пригоди в Галичині: арештовані кількох гостей із Росії та трохи Галичан (д. Франка, Павлика й Скородинського, урядника „Прогресії“). Тож редактор „Зорі“ які написавши як порадиши з товарищами, спали мою працю, не читавши її. Остаточнім я тим скоріше вірю, бо навіть найполохливіші людища, прочитавши мою працю, вистадали бы свого переполоху, бо в ній не було як пічотісного політичного, нічого страшного навіть для Росії, а тим паче для конституційної Австроїї.

Ну, що робити з такими панами?! Хіба видати пропис перед судом за страждане добро, котре було їм вручене. Якби я давав пікунок, а редактор був капітан корабля, що почувши вітрець, подумав, що то вже бури й покидає усю вагу в море, то я б може й виграв процес, а тепер ще біг вна!

Найгірше для мене ї для моїх справи те, що я не тілько втратив час, але перенесся в місто, де в мене навіть нема якісь, по которым я писав есплану допис.

А тим часом противники моїх думок не вігають і рвуть їх і мене особисто а усіх боків.

Особисті напади ї лайки можна залишити без відповіді. Сказу тілько про одну і ту найбільшу через те, що сама редакція „Народ“ зачепила одну з тих лайок, котрими мене обізають ріжки добродії в „Правді“. Вони мене ляють між іншим обручителем і обединителем. Про мое обручителство говорити не буду,* а про мое обединительство скажу, що слово се само по собі порожнє; важко, коло чого, коло кого їх як то хоче обединити. Як справді залишаютеся хотів побачити обединене освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусідній стороні з народом коло праці для всіх, освіти й добробуту всіх тамошніх людей, і залишаютеся проти всякого розділення, котре вносить між тих людей ненавіть нечестя й спіле своєлюбство, наївні і тоді, коли сі темні сили навриваються одяжами народолобства.

Але окрім особистого спору єсть неагоди в думках і неагоди ціпців, котрі можна усунути, хоч іноді не в самих сперечників, тає між тими, хто не чує голосу другої сторони, гнеться на той бік, зайди чуб слово. Так ось з огляду на таких людей не можу я залишити спору, що почав було у „Зорі“ і мушу его тепер перенести у „Народ“.

Бачу я добре, що се не так то вигідно ї для мене ї для читачів „Народу“, між котрими єсть богато таких, що не бачили попередніх дописів у „Правді“ ні в „Зорі“, котрі не так учени, щоб розуміти все в їх виказах.

*) Якби діло юшло про самого мене, то я б аважився „проковти жалбу“, як кажуть Французам, ї заприсяли перед „прекрасними масками“, котрі віддають „Правду“, в тім, що мені таки лежить коло серця українство. Може після сеї присяги як не будь ширя, хоч славенська душа, не так би болілась прочитати уявлюю мої думки про те, що шкодить власнім українському руху. Та як мені аважився на тазій сором після того, як „прекрасні маски“ обвалили, по всій галицько-укр. радикали тілько в оппортунизму признають національний грунт? Цікавоб хоч почути, а якого власне оппортунизму??

Через єе все я мушу почати з того, що виложу, про що був у мене спір з „Правдою“, а далі зупинюсь на нових точках спору.

II.

Що я хотів росказати в „Зорі“ про російське у українське письменство. — Космополітізм і національство.

Іспанський писатель, за когоного почався у мене спір з „Правдою“, розсвердлив на свою публіку й у загалі на західно-європейську за те, що вона бора читає тепер твори російських писателів (Гоголя, Тургенєва, Достоєвского, Л. Толстого й і.) в перекладах французьких і інших. Він ехотів показати Іспанціам і в загалі західним европейцям, що їм не личить звертати увагу на російські писання, бо вони, мовляв, не підходять до європейського духу, а надто іспанського. Замість того щоб радіти з життя, — казає він, — Росіяни сумують. Вони все говорять про нещаєних та бідних та оступаються навіть за покараних в криміналах. (Бачите, Росіянам мало того, що людина засуджена сидить в криміналі; вони доводяться, за що засуджено? що довело людину до вини, навіть коли вона спраді винна? і піднімають питання, чи не була яка загальна причина вини, котра тілько винищила на тій людині, та чи не можна було усунути ту причину: горе, бідноту, темноту й т. і.). Покищіте,каже той Іспанець, своєм землякам, читати такі книжки: їх писуть люди не нашого духу, не нашої навіти крові, а зазітської, жовтої, перенесні на скрип не нашою вірою, а буддійською. (Останні слова, — бачите, натяк на те, що в породі Росіян увійшло чимало народів фінських та турецьких, котрих старі вчені, що ділали всіх людей на світі на п'ять пород, прозвали були жовтошикурами, як європейці прозвали білошикурами). Так на лиху віра має мало спільнога з породою їх скрипу. Напр. Будда, царевич в азійській Індії, що виробив віру, котра спраді з сумом погляду на життя людське, та при тім наче як вименшувати сумні бочки життя братством та взаємною помічною між людьми, — був, як і всі його земляки, не жовтвої, а таїж нашої, білої скрипу).

Вже з того, що ми еказали вище про суд агаданого Іспанця про російське письменство, видно, що він власне не ріжкіть нас Русин-Українців із Москвою, що він і в нас бачить ту ж саму кров, хоч виразно й не говорить про нас, а про всіх людей на ході Європи. Та є спраді,

хіба наші селяни, що склали такі пісні як: „та нема в світі ні кому, як бурлаком молодому“, або наш Шевченко, не так само оступаються за бідноту, навіть за арештантів? От я й хотів нагадати отес нашому землякови, котрий хотів відбуті судом Іспанія наших людей від найліпших книг російських, котрі тепер перекладаються на різкі мови та читаються по всій світі, і показати єму й подібним єму, що засуджуємо російське письменство за те, що в нім є найліпше, він засуджує за одне й найліпше, що єсть у наших письменності. Я назив приклад другого іспанського-де такі писатели, котрій зовсім інавше дивиться на російське письменство і власне цінить у нему те, що перший ганьбить.

Я спинався на прикладі першого писателя іспанського іого думках про кров російську, були то інші від крою іспанської, бо се давало мені нагоду розібрати одну справу, про которую частенько говориться в наших часописах, та, як мені віддавало, дуже неслучино, то б єто про народний, або породний дух, характер і таке інше.

Справу отес я й тепер попробую обговорити знову й напів з новими додатками і почну з основ єї, оглядаючись на тих читачів „Народа“, котрі не бачать „Зорі“ і до того на менше вченіх читачів „Народа“, бо тепер вже частенько від їх книгах і часописах, писаних навіть для селян, говориться про такі речі, як народний дух і відповідні ему народні святощі, котрі б то всі мусить поважати і т. д.

Подібні намови ведуться а різких поводів, з котрих одні слухні, а другі зовсім неслухні. На світі дійсно в різких народі, або людські породи, котрі відрізняються одні від інших найбільше мовою, по частин лицем і тілом, звичаїми, одягом, струментами і т. д. В старі часи, коли люди були менше розсредженні ніж тепер, то між різними народами було часто сварки не тілько за здобич, а просто через те, що неподібні в одній народі вважалось лєдим другого як щось смішне або й підразливе і народи жахались один одного або ворогували проміж себе та, як напр., кінь жахався верблода, або собаки ворогують в котами і т. д. Коли серед деяких народів почевалося піонієрство і вінорідження віри, то ті народи стали вважати інших, що піхнові віри не держалися, за нечисті, прокляти богами. Тоді є сварки між різними народами стало ще більше, бо такі піонієрські народи вважали навіть обов'язком своєї поповідруженості. Через такі і другі сварки між народами стало так, що в деяких етапах один народ став паном над другим, от напр. як у Чехах Німці над Чехами, або в нас Польки над Русинами.

В новійші часи по наших сторонах, у Європі, вже не робиться так, щоб пануючий народ вибирає підданого, а все таки панування показується в тім, що напр. люді підданого народу примушують говорити в школах, судах, а то й у бесяді мовою пануючого народу, а мову підданого, а також і аничай єго именіють і т. д.

Згодом розумінні люди стали думати, що й такий нагніт одного над другим річ неправедна та й не розумна, невигідна для загалу народу навіть пануючого, бо по найменшій мірі дразнити людей — сусідів і відводити їх від спільноти інції над доброботом. З таких думок почалися в усій Європі рухи, котрі йдуть до того, щоб кожда людська порода у своїй країні, або навіть у своїм місті чи селі, сама порядкуєть свою справу і жила собі, як сама хоче. Коли який народ був поділений між кількома державами і се перешкоджало частинам його народу жити вільно, то люди вих частинах змагались до того, щоб поєднатися у одній державі.

З таких рухів до вільності й поєднання різних частин одного народу, остаточним часом найголосніший був рух серед Італійців. Довго вони напружалися, поки не повинували непривільних людей князів та королів, увійшлиши дві свої країни (Ломбардію і Венецію) від Австрії, а третю (Рімську окрузію) від попільського уряду папи, і склали одно королівство, а досить вільними порядками. (Певно між читачами „Народа“ в люді, котрі добре пам'ятують війну між Австріїками і Італійцями в 1859 і 1866 рр., після котрих Австрія відступилась від Ломбардії з містом Міланом і Венецією).

Усі освічені люди похвалили змагання Італійців до вільності й до єдності державної і створили італійський рух у приклад другим подібним у других народів. Такі рухи прозвано національними, від латинського чи італійського слова націо, націоне, т. є. порода, народ.

Тільки-ж в італійській національній руhi була її є одна прікачка, — власне та що не всі Італійці зібрались в одну державу. Італійське королівство, зісталося особіно від него між іншим ті, що живуть у Швейцарії, в країнах Тессіенській і Граубюнденській. Вони у свій час дуже помогали братам своїм в Італії добутти волі та єдності, а все таки після їх не думали їх не думаюти присутніть до них в одну державу. Чезеро що? А через ті порядки, в яких вони живуть у Швейцарії.

Швейцарія — це спілкова венесардна держава, то б то спілка малих країн, в котрих увесь народ вибирає собі на час (звичайно на 2, на 3 роки) уряди. Там депутати від усіх країн і той уряд, що вони вибирають, порядкують

справи, спільні всім країнам, як військо, ціло, пошту, земліні дороги і т. і., а всі країни справи, в тім числі всі школи, порядкують країни уряди. Від того там не тільки в кождій країні, але в кождій місті її селян люди беруть науки в школах, пишуть до всіх урядів, говорять в судах — тою мовою, якою сама країні або громада хоче, що б то такою, якою в країні або в громаді говорять. До спільнотного-ї уряду Швейцарії згодились дати вою обертатись на всіх головних мовах, якими говорять у Швейцарії, тоб то на німецькій, французькій і італійській.

Однак та, коли швейцарські Італійці пристали до Італії, то нічогосько не виграло б, як люде національності італійської, а стратили б, принайменше тепер, немало: перенімали європейські країни уряди на королівські, мусіли служити по кілька років слугами та відбудувати походи в далекі країни, тоді як тепер у Швейцарії постійного війська нема, а всі молодші люде по кілька тижнів у рік муштруються а єфірами, а потім дістають до дому гверт тає стріляють ними чи самі, чи по товаристам, а воювати Швейцарії на чужині не можуть, а тільки тоді в воювали, як би хто напав на їх державу. Усю ту вою тепер би стратили швейцарські Італійці в Італії, та да того мусіли платити більше їх і всіх додатки, щоб удержувати королівський уряд та військо. От через цо швейцарські Італійці радо братуються з королівськими у спільному письменності, всіх уміlostях та штуках, а все таки не думаюти відрізнятися від Швейцарії, котру вони порядкують в купі з людьми чужої мови й інших аничай, — в Німеччині та Французами.

З цього прикладу виведемо собі таку думку, що національність сама по собі одно, а державна єднота національності — друге.

Сю ріжницю багато людей забував і другів породі людській, котра після Італійців майже не вібрається у одну державу, — в Німців. Ще триціє років назад в Європі було кілька німецьких держав, котрі були полученні в одну спілку, в котрій старшин уважався ціsar Австрії. Після него найбільше землі мав король пруський. Німці ті не були відповідно до чужими урядами, як колись Італійці міланські та венеціанські, — і в деяких маліх державах мали більше волі і освіти, ніж у більших, як Пруси, або Австрія. А все таки багато в Німців хотіли бути в одній державі, щоб дотріннати великих сусідів державам: Франції та Росії.

Після довгого часу заганя сталось так, що Пруси побили Австрію, виникли від які міланської спілки і пруський король став ціsarем і над меншими німецькими державами й командиром над усім їх війском. Пруські підходи до

цісарства німецького не подобалась цанству й цісареви французському, і з него вийшла війна між Німеччиною та Французами, після котрої німецьке цісарство відібрало від Франції дві країни — Альзас і Лотарингію. Країни ті залишили переважно Німцями, — та тільки французька держава діяло вже прилучила їх до себе. Люд німецький там не дуже тому противився, бо французький король щоб прихильнисти его до себе, вменшили силу панів над селянами й міщанами, склаусували державні уряди попівські, а сто років тому нарад селянне та міщане в Альзасі і Лотарингії в купі з усіма французькими горожанами повстали проти тижного уряду королів та против останніх панщин, тоді як військо короля пруських та менших німецьких князів приходило до Франції уступатись за віл короля та за панів. З того часу Альзас і Лотарингія, хоч все таки говорили по німецьковій і хоч де в чому терпіли від французького уряду, а все таки були радініші належати до французької держави, ніж до німецьких, і привикли авати себе Французами.

От тепер німецькі державники відібрали від Франції Альзас і Лотарингію, ін пітаючи їх людів і явно против їх волі. Як тілько можна, Альзасці і Лотарингіці кажуть, що вони хотять вернутись до Франції, а Німці вім на те відповідають: ю Німі по нації, ю наци брати породою та мовою, то ю мусить бути в одній державі з ами, а не з Французами. Добре братство против волі!

Але цісарство німецьке не стало на тім толькъ, щоб прилучити до себе насправдь Німців і Альзасці і Лотарингії, воно забрало й кілька міст, де людності дійсні Французи, принайменніше говорять по французьки, а по німецьки не вміє. Ітро ті міста німецькі державники кажуть, що вони потрібні для німецької держави, бо там можна держати добре кріпості против Франції. І по такій рапії тепер німецький уряд усюк тієнніт Французів по тих містах і в загалі в Альзасі й Лотарингії, перенісши тамошнім людям їздити у Францію, а Французам до них, вигнані французьку мову і школи альзаських і т. і. Все се робиться для користі німецької національності.

Подібне як робить ся в німецькій державі і в Польщі. Ще давно королі пруські забрали частину польських земель, але обіцяли заліпити Польським віх національності і навіть волю приймати до себе Польців в других країн, відходить до них, тогутувати а ними і т. і. Хоч вгомд пруський уряд почав ламати ті обіцянки, та все таки де що а них заславаєсь, напр. в школах, а надто в інших, в пруській Польщі учено по польському. Аж тепер, коли пруський король став німецьким цісарем, то й польські

країни, що єму піддані, прилучено просто до німецької держави і там заведено німецькі порядки, і між іншим малже всім вигнано польську мову і школу, а що польська мова і в громадах не піддержувалась, перед німецькою, то виганяють німецької Польщі людей, зарінників, що прийшли туди в Польщі російської та австрійської, і таких, що сдували пруськими вояками. З того вигнані багато родин діялоась недавно великого горя. І все се робить ся для того, щоб уберегти німецьку національність від польськості.

З цих прикладів про німецьку державу можна вивести, що національна єднота в державі не завше може вести до більшої вільності і що думка про національність може бути причиною і наслідуванням людей і великою неправдою.

А з Італінцями так виходить ще інший клопіт: між іншими Італінців є чимало в Австрії в країнах понад Адріатичним морем, найбільше по містах, то по селах там живуть майже самі Серби. До якої національної землі треба заетосувати ті країни? Багато Італінців кажуть, що ті країни мусить належати до Італії раз через те, що вони колись були підданими Венеціанської держави, а в друге через те, що коли ті Італінці, що живуть там в містах, найбільші, виїжджають містечко від села взаго, то вони та сторона мусить бути італінською. Знов же багато Сербів кажуть, що як по селах людей більше, ніж по містах, то вони та сторона й з містами мусить бути сербською. Де можна, по містах італінські ради місцеві перенісши діяють закладати школи сербські та примушують і Сербів учатись по італінським. Як би сила в краївих радах дісталась Сербам, так вони тає само робили б з італінською мовою. І обидві сторони покликують ся на національність і єї потреби.

Звінши до купи всі сі приклади, як італінські, так і німецькі, правдолюбні люди мусить прийти до того, що сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядковання навіть державних справ. Треба попушкати чогось іншого, такого, щоб стало вище над усіми національностями та мирою їх, коли вони підуть один против другого. Треба шукати всеєсвітній правди, котра була спільною всім національностям.

Таку всеєсвітну правду люди почали виробляти собі єще давно. Років уже аж 500 до Христа була в Азії держава персидська, котра обімала кілька національностей, досить освічених. В тій державі Перси панували над дру-

гими, та все таки піддані народи вже не вважались за бідло Персії; закони, писані не на самій персидській мові, а на кількох, котрими говорили головніші народи в державі; уряд порідкував дороги, канали, будинки, не в самій персидській землі, а й по других. Коло того ж часу в Індії виробилася віра буддівська, котра навчала, напроти старій індійських поонів, що всі люди рівні з природи, її котра проповідувалася ріжним народам, а не одному тільки індійському. Трохи згодом у нас, у Європі, серед Греків розумінні люди, філософи («любомудри») стали навчати, що всі люди однакові та що треба любити не тільки свою батьківщину, своє місто, а всесвіт, усіх людей. Такі філософи звали себе космополітами, тобою світовими горожанами.

Про грецького філософа Сократа розказується, що коли его питали, де его батьківщина, то він відповідав: усі землі, даючи тим знати, що він себе вважав горожанином усіх міст, де тольки з людем. Від Греків космополітичні думки перейшли до Римлян, котрих держава обізнала богато різних народів у Європі, в Африці й Азії. Римський філософ Ціцерон, викладаючи науку ученикам Сократових, казав, що «вони думали, що люди родились на світ, щоб поєднатися з подібними їм і витворити а ними в купі таємство цілого роду людського». Ціцерон так викладав думку про природний зв'язок у людині такого космополітичного сполучу: «Проміж усім, що з почесного в людей, нема іншого славнішого і такого, що б так далеко йшло, як товариство людей з подібними їм. Се товариство і є саме змінінтерес, ся любов до людського роду починається з прихильності батьків до своїх дітей, далі обіймає родичів, приятелів, сусідів, росте в горожаніна, котрій дбає з доброю цілого міста і свого народу, розширяє ся на друзінну, нашому народі, і закінчується тонаристством усього роду людського².

Така космополітична наука перейшла у віру християнську. Стара жілівецька віра разували на самих тільки юдейів і домагалася, щоб усієній, хто пристав до неї, приймив жілівецькі національні звичаї напр. обрізування. Того ж хотіли і від християн перші апостоли, чисті юди, як Петро. Апостол Павло, юдів погречанин, навчав, що перед Христом нема юди, ні греки, ні іранці, ні необрізаного вінвара, ні Скита, ні нема її ні пана, ні раба, ні мужа, ні жінки, — а все одно (Лист до Галатів, III. 28—29. До Колосіян, III. 11). Павлове християнство взяло гору над Петровим і пішло по всім народам Азії, Африки й Європи і з него вирося віра, котра себе стала звати по грецькі католицькою, тобою світовими, а по римські —

універсальною, тобою світовою, і тим себе й відрізнила від старих вір, що їхні авати кравчими або народними, національними, або як говорить ся на мові, що вживався в цинічних церквах — язичеськими. (Якщо би знали чи не церковному, та, що по нашому мова і народ або нація).

Християнство стало, значить, другою ізє світовою, а не національною вірою, після буддівства. З того часу, як розійшлося християнство по великих частині світу, між різними народами християнськими, не глядачи на їх мови й звичаї, виробилося щось загальне, початок братства. окремі нації стали себе вважати частинами однієї родини і вважали: християн мови або нації італійської, французької, англійської, німецької і т. і, і навіть коли люди одного народу робили щось негативне людям другого, то перші жалілись на іншеве християнський світ, що, мовляв, з нами поступають не по християнськи.

Після християнської віри в західній Азії виробилася ще нова віра Арабіна Магомета, котра теж хотіла бути світовою, а не національною, і теж обізнала ріжні народи: Арабія, Египет, Персія, Турків і др.

З цих трьох світових вір дві, християнська та магометанска, ворогували проміж себе, а коли в середині їх теж почалися неагоди, то ріжні церкви ворогували проміж себе та цицілі людей не менше, коли не більше, як іншиди їхні війни національні. Аж ось розумінні та добірливі люди по ріжких вірах стали думати, що не слід чинити до інших за ріжні церкви звичаї та думки, а що треба поставити над усіма церквами людськість і віхів людей віхів вір признати братами. Подібні думки вже провіявились давно серед буддівців, а років з дві сотні тому назад почали часто проповідуватися і серед християн, найбільше серед таких протестантів, що відібрали від римської церкви. По всіх освіченіших сторонах повстали нові філософи, котрі вчиняли стали знати себе космополітами, або світовими горожанами і проповідували братство всіх народів. Коли навіть повстали в Європі рухи національні, та і ті рухи опернися власне на космополітичні думки: мовляв, коли всі народи одинакові брати, то не слід, щоб один народ панував над другим. Така думка про людськість поставлена була вище над думкою про націю та віру, і за осібними звичаїми, урядами та інтересами, і стала таким суддею посеред суперечок проміж націями й вірами та осібними до всіх кохайди нації й віри в тих границях, поки нація чи віра не неволівить інших.

Аж ось, саме тоді, коли нові філософи вже років 100 тому назад досить виробили думку про світове горожанство

або братство всіх людей, — по деяких країнах Європи, близьких до нас, справа почала повертатися назад, до ста-рих національних думок. Об'явилось се первше в Німців через особні обставини, в котрих жили Німці сто років назад. Німці були поділені між різними державами, а на заході мали сусідом велику французьку державу, котра часто вступалася в німецькі внутрішні справи. Окрім того богате французьке королівство служило й німецьким князям прикладом роскоші, і французька мова почала вживатися серед німецьких князів і панів замісць рідної, котру панство німецьке почало наніт визнавати. Коли Французан сто років назад ескаутили в себе й панство ї королівство і через те почалиться віхи між німецькими князями і Французами, то богато освічених Німців раді були, що Французан побивають німецьке підпольє і почали наніт прилучати німецькі міста до нової французької держави. Але незабаром старі воїнські й королівські звички знову прокинулись у Французів; вони заселили собі замісць вільної держави цілеспрямовано армочного воїни Наполеона, а той почав завоюовувати німецькі землі та обидрати їх, як старі воїни.

Тоді Німців прогинувася ненависть до Французів, а далі до всього французького. По скільку Німці хотіли скинути в себе французьке панування та підняти попану до своєї мови, — сей німецький національний дух має рапцій не тілько не їнопроти космополітичної думки (про всеєвропськото), а навіть просто опирається на ній. Але по скільку в Німців цього ненависті до всього французького, за тим тілько, що воно французьке, і прихильність до всього німецького тілько через те, що воно німецьке — Німці зверталися до старих, навіть за християнських національних думок.

Згодом серед учених Німців виробились такі думки, що національність, се річ найголовнійша для людей, а чи всеєвропія людськість, то щоє навіть гідске: що Німець мусить тільки думати об тім, щоб в усому бути цілком Німцем: в усіхких стосунках з чужинцями дбати перш усого про німецьку користь і, мало того, жити, як кажуть, тільки німецьким духом, мати авші німецькій розум, німецьке серце, німецькі звичай ітд. і тим племети в собі той осібний національний характер, чи дух, котрий би то бог, чи природа належіли преудини Німцям. І давніші серед Німців, як впрочім і серед других народів, проскачувала думка, що воно найперше люди на світі. Так отнюто роїся тому назад німецький писатель Гердер відтворив своїх земляків, котрі не мали великої національної держави, тим, що німецька національна вдача ї власне в усесвітній людськості, в пленкані науки й письменності. В часині Нап-

олеона Німець Фіхте казав своїм землякам: „будьте як найбільше Німцями, тоді ви будете справжнimi людьми”.

Так в німецьких думках про національність виробились два круги: один — думки про вільність кождої національності виправдитися дома, як хоче, й про потребу викладати всяку світову річ національною мовою, а другий — ідея примусового національства, котрого мусить держатися кожда людина в певної національності, чи хоче вона того, чи не хоче, і також примусова ненависть до інших національностей. Кажу: якесь національство, бо ніхто не може точно сказати, що тає німецький розум, німецьке серце⁸. Ніхто не може навіть точно показати в тих звичаях, які віками упійшли в життя Німців, які звичай справді німецькі, а які чужі. А нарешті ніхто не може дозвинити людей, щоб вони безпременно держались старих своїх звичаїв, коли ті звичай вважаються неідейністями, і не брати нових, чужих, коли ті розумійні й т. і? От через се німецьке примусове національство дуже затемнило думки Пімців і причинилося до того, що богато недодадників порядків у німецькому житті державному, громадському, родинному, таких, що вже давно філософія показала їх неподільності, задергалася на довго. Окрім того се національство підіяло в Німців погорду до других народів і підірело неправди вчинки самих Німців над іншими народами.

Власне подібне до того, що діялось між Французаами та Німціами на заході Німеччини, робилось між Німціями та різними народами, переважно Словінцями (Чехами, Польськими, Слов'янськими й др.) на сході Німеччини. Від давна різких князів, — найбільше пруські та австрійські, та позавойовували різкі словінські країни, та інакши поробились в них державцями, а за тим по троху уряди й панство побробились тає німецькими. Коли до словінських людей дійшли думки космополітичних філософів про рівність і потребу вільності усіх націй, то їй словінські народи, піддані Німцям, стали також виступати проти німецького панування, як Німци проти французького. Позаяк і Словінці були також і підряджені німецьким пануванням, як Німці французьким і

⁸) В «Борі» я вагадував, як плаутали німецькі національники, котрі наприкінці війни обізвали між ознаки німецького національного духу християнську віру (як звісно, вироблену не Німцями, а спільною вірою деськто старих народів), при чому один стояв за римською католицтво, а другі за протестантизм. Поряд з тим, другі німецькі національники вважали ознакою німецького духу бевільний рационалізм (мальований розум). Такі самі народи вважали між звичаями національниками і в сприянні природних німецьких державних порядків: одні вважали за найціннішу німецьким духом державу пруську, або австрійську монархію, другі англійську конституцію, треті американську. Так само плаутали і кельто-французькі славонські національники.

познані Словині були меніше вчені, ніж Німці, то вони по-новили в себе від хіба німецького національства і навіть дещо просто научились всіляким думкам у німецьких національців. На лихо, їй серед самих Словині ще а давна виробилися свої пануючі й піддані народи, — напр. Польки їй Москалі стали панами над нашими Русинами-Українцями. То думки подібні до німецького їх західно-словинського національства мусіли вирости їй серед Словині, котрі дістались у такий стан, як наші Русини. До того їй сюди дійшли вплив німецького національства через книги.

З сего, що зараз сказано про національство у Німців і Словині, можна побачити, скілько хібного, а у зусім разі темного є в тім, що тепер ще говорять національниками про такі речі, як національна вдача, національний характер, дух, відносини між різними націями й т. і. Отже той Іспанець, на котрого суд про російське письменство покикується дописувач "Правди", є один із іспанських націоналінів, котрій противставується іспанському національному вдачу, а нею в загалі латинська (бо іспанська мова, як і французька та італійська, пішла від латинської) вдачу німецькій і словинській. Оглянувшись, подібно як ось тепер, звідки пішло національство і яку воно має caratter, я хотів показати в "Зорі" на якій християнський ґрунт станемо ми, як залишило ясні думки весеністій людності, котрі можуть дати найміцніший ґрунт нашому прямуванню до національної вільності, а пристягнемо до старазаконного примусового національства. Почастіше і попробуємо звести розмову про вартість письменства російського для західних Европейців і для нас, на ґрунт всеядельних спирів.

Я доводив, що дикуючи тому, що Москалі, котрі переважно склали російську державу, — від давна мали собі державу дужу, нікому не піддану й ніким дома не загрожену, в них не мало ґрунту дражливі національство. Через те письменство російське, хоч і почестало пізніше других словинських, а сразу стало здорівіше, ніж другі словинські, бу зразу приступило до того, щоб обговорювати справи людського життя, — громадського, родинного, особистого. — не а тим заміром, щоб непрерімно показати яку національну думку, щоб показати свою російську вдачу, а щоб дійти до правди. А познані Росинині бачин перед собою проявії життя, хоч в основі подібні до тих, що в напр. і в Англії, Франції, Німеччині, та все таки де в чому відмінні, то західним Европейцям тим цікавіші читати російські книжки, бо вони там знаходять свою, та інакше сказане. Виходить, що російське письменство через те найбільше цікаве для чужинців в усіх словинських, що вони найменше національству, найбільше космополітичне по замірам і думкам, а

при тім по одежі тих думок, по тих пригодах, котрі воно описує, се письменство само собою виходить національне й особіне, о скілько відмінне життя російське. З того виводив я, що їй наше українське письменство, щоб стати інтересним, мусить піти по тій же дорозі і покинувши туманне й піскільку національство, взятись до того, щоб обговорювати по своему ті жіні справи, котрими тепер клопочутися усі освічені народи. При цьому показував, що найлініше, що було написано на нашій мові, напр. твори Квітки, Шевченка, М. Вовчка, Федьковича, Мирного, Франка, писане було власне таким-же способом, як і твори нових російських письменників від Пушкіна й Гоголя, а що все, писане з національством, виходило мертвим.

Нарешті я доводив, що та увага, яка тепер піднімалася по західній Європі й Америці до російського письменства, зовсім не піскілька для нас, Українців, а наяві могла бути дуже корисною, бо вона свідчить про те, що Європейці й Американці зацікавлені. Росію й Словиніам в загалі і через те звертають увагу почастіо й на нас. Коли б ми були більше рухливі, менше лініні, то б ми на сей час цікавості західних народів до Росії могли б пускати до них і звістки про нас уважа із перекладами ліпших творів і наших письменників.

Оттако я то російськав у "Зорі". І за таке то мене ляли й ляло по різких газетах русько-українських по-спідніми словами, які тілько можна вживати в друкованій мові, так буцім то я зробив що ганебний гріх проти батьківщини.

III.

Вартість розмови про космополітизм і національство для українського. Звівок еєї справи зі справою російського письменства на Україні. — Фальшивий космополітизм і правдивий бік україністю в Россії. Вартість російського письменства для теперішньої України. Упадок українського письменства й науки про Україніу. Всеєславянська вартість російської мови.

Ті думки, котрі я виложив отсе про національство її людності, я викладав перша і на письмі ѹ устно років ві 25. Іногді мені тривається почуття від землянів таїк звідки: "Нехай те все їй правда, та вона тепер не на часі. Ми, Українці, тепер мусимо боронити свою національну волю, мов Ханзиців від жидів, а самі ми никому не грошимо, то їй немає страху, що наше національство стало подібне до старазаконного жидівського, котре довелось розвинати апостолам Павлом. Іншіше нас в нашім самообо-

ронним національством, то ми колись, скінччили оборону нашої нації, пристягнемо їй до космополітізму".

На се мушу відповісти так: Перш усого наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистию говорять іногді нації люде про Москалин, Польськ, Жидів, і подумайте, щоб сталося а тими сусідами нашими на Україні, коли б удається нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Якеб воин їм „обукраїнене" припинати! А поки що, таке лоджененавистне національство шкодить, тим, що будуть діти на вороги почуття й у наших сусідів, тоді як тепер навіть на війні треба вименшувати ненависть проміж людьми, хоч би так, як робить єе веесвітне товариство „Червоного Хреста" на своєму поль. А наявноголінне — наука, правда ніколи не пошкодить, а тільки помоге. Напівто ми будемо вименшувати свою силу в боротьбі за всю нашу нації, опираючись на науку засларду, хімію, коли ми можемо власне опиратись на нову, вірністю? Тепер же всяка боротьба проміж людьми опирається на науку. Ось через що я думав і думаю, що я власне служу справі вільності нашої нації, коли змагаюсь вименити справу національності її людскості в прикладі до наших обставин.

Може бути що я, викладаючи свої думки про відношення між національностію і людскощю або світовим товариством, сказав що небудь не зовсім вірного. Я б сам бажав, щоб думки мої повністю, поправлено з другого погляду, новими дослідами, новими примірами. Тоді такі спори тільки їх виробляється між людьми права. Так ні, противники мої розсердилися на мене й почали лаятися і навіть виключати мене з української сім'ї, як колись попи виключали еретиків з церкви.

На лайці і лайку я відповідати не буду. А аупніююсь на дечому важливішому, що зачіптається се серед лайки, і по-пробую поговорити про те спокійно, то може хто, коли не з теперішніх моїх противників, то з других людей, котрі інанче підіймуться на нашу національну справу, обізвуться такою спокійно її розведуваною, скаже свою думку.

Починемо аї справа російського писемства і його вартистості для нас, Українців. Я дуже жалую, що справу веесвітності її національному довелось мені розробрати вкуні до справи російського писемства. Одно трохи перешкоджає другому, а до того справа російського писемства почата слушно роздражлює Українців, а надто в Росії, бо там царськими указами майже зовсім заборонено українське писемство і Українці примушенні відволіться тільки російським. До того деякі в Росії, неприхильники українського писемства її ускої осібності та волі

Українців (а такі неприхильники є ї серед Українців в роду) виступають проти україністив, прикриваючись всесвітністю. Між тими неприхильниками є такі, котрі кажуть, що національності не треба, що національні мови тільки перешкоджають людям, то їхні, коли українська мова вимре. Такі фальшиві всесвітники були ї в не тілько в Росії. Були часи що недавно, коли деякі Німці говорили також саме проти Славян і навіть Італіанців; воїни казали: добре було, коли усі Европа буда сполучена в одну державу, то поки що нехай Венеція належить до німецької Австрії, а Чехія до Німеччини; добре б було, якби всі народи могли порозумітись на одній мові, то нехай напр. Чехи забувають свою, а вчаться німецької і т. і.

І не раз виступали проти таких фальшивих всесвітників і власне опирались на правдину світого людськості. Останній раз я говорив против них у книзіці „Історическая Польша и Великорусская демократія", де я показав, що противники україністив, котрі послугуються всесвітністю, дійсно зовсім не космополіти, а московські національники, або російські державники, і мені, привіносю, самому вже нудно вертася до спору з такими людьми. До того ж на всякий час свою боротьбу! Був час, коли на напому грунті треба було боротись з недовіреними їх по-верховними напереддинами, котрі не розуміли ваги національності, а тепер треба боротись з нападниками, котрі в барві національної хотятъ знести нашу громаду до старільних і південнівих думок супільних і осітівих.

Скажу тільки про справу мови. Відено, добре було, якби всі люде на світі могли розуміти один одного. Може колись яким способом до того дійде. Але поки що люде говорять сотнями, тисячами мов, і найважливіше тепер діло, що просвіти доходить до людів на всіх тих мовах, щоб усі люде скоріше ї лекше могли ту просвіту приняти. Кількасот років тому папа була в Європі сама тілько церковна просвіта, котра пішла по Європі від латинського чи римського народу і викладалась на латинській мові. Так що? на тій мові дійсно поїх напр. італійські, англійські, південної і польські і т. і. могли порозумітись проміж собою та за те простий народ пі в Англії, пі в Іспанії, пі в Польщі не тілько не розумів і того, що говорять чужі прості люде, а не розумів і свого пана і не брав від него освіти. Завждавши се, розумійні прихильники церковної освіти, — протестанти (Вікліф, Лютер, Кальвін і т. і.) почали вживати по церквях серед кожного народу його життєвої мови, і через те напр. евангеліє розповідалось. Тепер світська наука йде по тій же дорозі: вживав всяких живих народних мов і приходить до самих далеких сторін, до

найдрібнішіх народів. А найбільше вчені люди або подорожні порозуміваються про між собою тим, що вчаться кільком мовам, на котрих говорять найбільше або найважче освіченні народи, напр. мовам французької, англійської (найбільше), німецької. Коли тепер люде найменшого народу отримати хоч початкову науку на своїй мові і кому з них того буде замало і він схоче вищої наукі, а писемністю його мови не буде в силі ему поседжитись, бо за малий народ не в силі оплатити коштів великого писемництва та високих пікіл, то така людина виміститься за книжки на чужій мові. Коли б згодом усі люде такого народу покинули навіть зовсім свою питому мову й пристали до чужої — на се є не можна було парікати, бо се є сталося з власної волі тих людеї і тоді, коли б уже старі їх мова зробила, що могла: дала просвіту, хоч початкову. Зовсім інакше було, як би хто, державники чи пані висміювати стару мову та забороняти її в школах та книгах. Через те не тільки терпіли в житі люде від погоди других, а ще й просвіта їх спинялась, бо поки то ще люди забороненої мови вивчали чужої. На се треба не одного людського віку! а до того просвіта на чужій мові була б для людей важка або й непримітна.

Коли се все приклади до української мови, которую говорить в Росії може інших 17 мільйонів людей, то побачимо, яку школу власне дія зросту, всеєвітної освіти робити ті, хто забороняє мову українську в школах і книгах. От через те я напр., уважаю себе обов'язаним кричати проти такої заборони й перед Українцями й перед Росіянами! й перед усім освіченим миром в досіжних і книжках італійських, англійських, французьких ітд., протестувати против твої заборони на всеєвітних зіндах писемників у Парижі й у Відні (на віденський зізд я послав протест в купі з д. Павликом).

Тільки ж ся прихильність до писемництва українського не засліплює мені очей і не забороняє мені циніти вартість і писемництва російського самого в собі і для нас Українців.*

* На сей раз я не буду вже говорити про те, як та ж сама прихильність до нашого писемництва, а не більше до нашого народу примушує мене розбрірати її те, які власне думки ширяться українською мовою, й базати, щоб та мова була струментом для проводу в наш народ думок постулових, з не старовіткої гілкізанії та темоти (обективатизму), як се часто бачимо в висаках українських націоналістичніх, або всеєвітних ретроградів пазадників, котрі підтримуються під українське національство, як напр. заутін й інших приятелів між галицькими новами й урядниками.

З моїх противників, дієців кажуть:звісно, коли що добре пишеться на російській мові, то те можна й слід читати й другим радити, але ж на що особі розмовляти про вартість російського писемництва? се, кажуть, шкодливо для писемництва українського, бо їй так благато людям вихвалює російське писемництво та радить Українцям покинути для него свою.

На се я відповім: добре, — так на віщо ж дієці українолюбці печатають такі розправи, в котрих проводиться думка, що в російському писемництві нема її не може бути нічого вартого, такі розправи, яких напр. повно в «Правді»? Коли б подібне хто став говорити її про Поляків, Німців, Іспанців і т. і., розводчики разомою про їх життя чи спру кров, то треба б же було, щоб хто небудь виступити против того, що школа ж терпіти неправду та проповідь людженавистинництва.

До того ж справа про вартість російського писемництва стала в останні роки по крайній мірі в Галичині на черзі в ряду практических справ. Вже в час засновання бібліотеки Січі (про що я розказував у моїх Австро-руських спомінах) і початку народолюбного поступового руху серед львівської молодіжі (1875—1876 рр.) було спробовано, яку користь поступово народолюбство серед Галичини може винести з російського писемництва. Між іншими знамітостями з цих писемництв довела декого з молодіжі, що належала до старої галицької партії, неправедно ізваненою московською любієм, до українського народоветства (дд. Павлик і Франко можуть ти посвідчити, бо самі перейшли через таке). От через се львівська й краківська поступова молодіж, котрим цікавий московівненавісний українолюбець не може відректи найпрачішої прихильності до Руїн-України, нераз обертались до мене ѹ до других російських Українців, щоб ми запомаги їм дістати дієці російські книжки, наукові, поетичні (напр. Тurgeneva, Герцена, Достоєвского, Некрасова, Успенського і т. і.) поступові (і, додамо, прихильні українській справі) журнали та переклади російські знамінитих англійських, французьких і т. і. писателів.

Я робив, що міг по сій справі, але я чужини благато побити не міг. Знайшлися такі українолюбці, котрі виразно відповідали галицькій молодіжі, що не будуть помагати їм здобувати російські книжки та журнали, бо все російське писемництво вважають за неварте й навіть шкодливе для Русинів-Українців по своєму духу чи характеру. (На се, що тепер розкажу, я маю документи).

Шкода від таких відповідів вбільшується ще тим, що власне в останні роки писемництво українське в Росії

пішло назад, а не наперед, як се можна бачити напр. по тому, що лінії тампонії українські писателі, Нечуй і Мирний, ушли до таких творів, як Оленінка. Пере-мудрий, та показують таку темноту думок і такий брак навіть поверхного письменецького смаку, який видно напр. у повісті Над чорним морем. Погляд на дійсну умілість письменнику такого Тургенєва, чи Л. Толстого, або принаймні на натуральний картина такого Г.А. Успенського міг би показати якісні письменські варії молодим галицьким письменникам і власне збудити в них, при їх беззупонному українолюбстві, дух конкуренції з Росіянами. Й вже не кажу про переклади на російську мову творів європейських писателів.

От черев що між іншим власне тепер була невідложна потреба виступити проти такого українолюбства, которое ширило зневагу до всего російського письменства. А були й є ще й інші потреби.

Деякі з наших противників говорять, як між іншим сказали я у Правді: чого се ви нам вихвалюєте непремічно московське письменство? Хиба наші люди є наше письменство не так стойть до нього, як і до другого: французького, або й іспанського?

Я муслу сказати перш усього, що такі слова я чув найбільше від людей, про котрих я можу закласти свою голову, що вони самі не тілько іспанської, а й французької мови не знають, і в загальній, окрім російської, і дуже часто навіть не знають добре її української. Можу також поспівіти, що між Українцями, котрі пишуть для печаті і при тому противні або байдужі на словах до письменності російського, дуже мало таких, що б були здібні написати що по українському: коли ті люди пишуть що, то прескіпійно по московському і по більші частині таке, що в ньому не знайдете нічого українського, а іноді знайдете зовсім навіть казені думки про „православні, самодержавні і народність“ то по частинам, то я цікком. Через се виключне її московізованісті українолюбство виходить на ділі якимсь лицемірством і по більші частині прикрашає просто безпісменство, а то й обскурантство (темнолюбство).

Я дозволю собі сказати, що з того часу, як я став на публичну службу чи учителя, чи писателя, то не пропускав нагоди говорити молодим людям на Україні, що вони не можуть уважати себе навіть образованими, доки не вивчат по крайній мірі двох-трьох західно європейських мов, щоб хоч читати на них найважливіші речі. Не раз устно й печатно говорив я, що українське письменство доти не стане на міцні, свої ноги, доки українські

письменники не будуть діставати всесвітні образовані думки ї почуття просто з західної Європи, а не через Петербург і Москву, через російське письменство, як робиться се досі, через що виходить так, що навіть московізованісті українолюбство по своїм основним думкам бува ніщо інше, як європоненавистне московізобітво, тільки трохи перелицовуване.*)

І отже я мушу принати, що як бачив я, так і бачу ї чую від певних свідків, що знаєт західно європейських мов дуже мало розширене серед Українців, навіть серед університетських, і що дуже рідко хто з них, навіть в тих, хто вчиться на філологічному факультеті, читають книжки напр. французькі або іспанські, а якже про англійські і говорить нічого...**) Подумайте ж тепер, яка мусить бути просвіта в такій громаді, коли вона ще збуртується й проти російського письменства?

І дійсно, необразованість — єс тепер одна з відмін власне українолюбічних кругіжків у Россії. Хоч я й живу на чужині, а все таки доводиться мені бачити деяких з молодих українолюбіч, скінчивших уже науки, діставати від них листи а думками й запитаннями про різні наукові й громадські речі, і я, навіть привинений до не дуже високого стану просвіти по провінціям російським, часто просто дивуюсь, до якого ступнія теперішньому українолюбіці належні елементарні речі про культурно-громадські справи перед європейськими народами.***)

На реальній низькій стан культури в українських кругіжках можна бачити простоє в того, що тепер навіть печатається Українськими. Власне по українському печатається ними дуже мало, майже виключно повістки й поезії.

*.) В своїй статті в Зорі я доводив, що теперішнє створозаконене національство українською в нічо друге, як перелицована Катковиця ї Побядоносцівця, а чого да! Правдані зробили, були та і увесь український рух віддав Катковицю!

**) Се було написано, коли я прочитав навіть в листі моєго проповідника в Правді ось як слова про абоїн моя українолюбічні кружки: „російська мова замія нам усі мови, навіть українську“!!!

***) Нічим, окрім необразованості, або хуторової філософії не можна обяснити їх факту, що савети „тогда“ А. Романчук й тов. Яніндії собі прихильників, а може і ініціаторів серед російських українолюбіч. В погляду „хуторової філософії“ піддається пізнати як мудрою вся отєн політика покоління, крутістю її обмежу „внових сеєв“, а тим часом на європейському грунті вже винеслися, що політична мудрість требує смілого погляду в будінок та притягати на сеїв бік громадської думки ї народних мас. Не скрізь однаково се винеслися: в Англії більше, у Франції, Германії менше, але досить ясно стала ся справа і в Австрії і навіть у Галічині, де вже народні маси прокіпдаються. Та ї у самій Россії в люді, котрі ведуть прогресивну роботу хоч тихо, та прямо, без „хуторівих“ викрутасів.

З цього між іншим видно, до чого лицемірствує москалько-ніченівство українськостю, бо як би наші земляки вази його у суріоз, то прішлось би їм майже зовсім нічого не читати навіть про Україну, бо все таки найбільша її національна частина з того, що пишеться Українцями про Україну, писана по московському ж.

На скілько візло українське повістарське й поетичне письменство навіть проти того, як воно стояло було ро-ків а 15 навад, коли хоч два талановиті наші писателі (Мирний і Нечуй) рішучу приступу були до всеенройського соціально-психологічного роману та ще й з демократичним напрямком. — про се, думано, й говорили чітко. Хоч тепер і нема в російському письменстві великих талантів, окрім Л. Толстого, который писує свою роботу тенденційним пророкуванням досить спорних думок, та все таки, коли перейдеши навіть не від Короленка, а хочби від Бобориника до тих романів, котрі красяють Зорю та Правду, то чуєш, що переходиш все таки від живих картин, або хоч від фотографій до пільгованіоних малюнків, або й до судальського Богомазовства. Безсумніє мертвіцтво тих малюнків не викупає навіть тенденція, бо по часті тенденції адибути, або пропоніді чоловікенівництви, або якогось зовсім темного національства, як се, які пропонують Над Чорним морем до ладу й не до ладу ляльки Нечуєві, — або навіть мораль цілком казену, що, мовляв, дикуючи Пречистій, або і націальству (московському) усе може владодіти преблагодійно, як се входить а писанини д. Мордюкова, або а кумедії недавнього автора роману „Хиба реєнту воли“.

І б хотів зовсім пропустити без спомину ту, як каже Правда, „патріотичну б'єллетристику“, пример котрої назив тепер роман „Боротьба“, що печатається в Правді. Се така писанини, перед котрою навіть ти паскілі, що печатається Нещобиними і з другими патріотичними б'єллетристами „Русского Вѣтнника“ на „нійтістів“ і „лібералів“ або й „українфольгів“, виходить віршами письменської иміlosti її образованості. Хто ж з порядних людей у Росії візажає твори Нещобиних за „літературу? Се не література, а „Московські Відомості“, кажучи словами Шедрини.

Але специальний стан тेатрального українського письменства примушує нас доторкнутись і до українських Нещобиних.

Як звісно, українські писателі працюють і рухливістю не виліплюють. Від якого ж часу починається в українському письменстві досить енергічна особа, чи група, котру можна підіти по деяким ознакам в стилі, думок, заходів дуже однообразних, при великий ріжності авторських імен,

псевдонімів і анонімів, — особа чи група, котра пише романі, повідомі, оповідання, вірші, дописи про всяки справи, публістисту, навіть береться за науку. І в усному се особа чи група покажує брак таланту (в коротких б'єллетристичних творах ще іногда видно основу цікавого анекдота, котрий найлише б було просто, як такий, і розклат), брак науки, або навіть образованості, а до того неконсеквентність ідей, окрім тілько в пропоніді старозаконного націоналізму, і проєкт крутийство найбезперемонійше. Твори сеї особи чи групи віддають найгірше світло на невеличке письменство українське власне тим, що вони тепер займаються в п'ятому велике місце, дикуючи своїй скількості, а також і тим, що мають валив на Галичину, де письменство майдже зовсім мертвє й холістичне й дуже рідко зачіпає ті громадські справи, про котрі хоч дуже необразовано, а все таки говорять писані агадані особи чи групи. Ось через що став навіть громадським обов'язком, щоб хто небудь дав собі працю Геркулеса розровертити продукти сеї літературної фабрики й показувати усьов сором, які вони приносять українському рухові в Росії їх усю школу, яку вони чинять у Галичині. Й попробував бути естерегти Галичину, зачепивши такі твори сеї фабрики, як „Славянська етнографія“ та „Горененко“, і тих розглядавши проти сеї дописувачів Правди, котрі візають в моїх острогах — особисти рахунки. „Откуда миє сіє?“ можу спитати, або навіть сказати: „Врачу, неспілнаємо!“.

Коли обернемось до писаного про Україну навіть по московському Україніані, то й тут побачимо теж не дуже відроджені проповіні. В усіхм разі тепер твори навіть найбільше вчених українськобудів стоять, далеко нижче по науковій вартості, ніж твори чистих Москіан, але Україніанів обсерується. Тут причиною по часті прогнозіальне життя Україніанів, котрі не мають під рукою столичних засобів до науки, також те, що стан національності, котру криється у Росії, не дає власне українськобудів спокою духа і потрібного для науки концентрація, а бору уваги на певних точках прап. Тілько ж тут винна її класна воля Україніанів, котрі засіділись на старих думках про національність і зважали в нею ісправи, думках, котрі панували в науковому й політичному світі, а падо германському і славянському перед 1848 р., але тепер дуже перемінились в більше освічені народи, навіть у германських і в Росії.

Перед 1848 р. коли у нас складались думки членів Кирило-Методіївського товариства, скрізь Европі були „Молоді Азії“, „Молоді Германії“, загальні германо-фольгство, піддаючись котрому навіть соціаліст Прудон казав, що „вільність“ — річ кельтська, а деспотизм франкська „ла

liberté est gauloise, le despotisme est franque)¹⁴. В передових кругах у Росії панувала однаково серед „западників“, як і „славянофілів“ гегеліанська система з єдиною по зміні національних гегемоній по періодам всеєвропійної історії. Німець Гегель думав, що німецька (германська) гегемонія буде останньою. Московським гегеліанцям „восточникам“ або славянофілам, звісно се не подобалось, і вони ждали, що після доби германської буде славянська, переважно великоруська. Російські а підінки по часті спорили проти того її радили Росії просто викликати готову європейську пропаганду, а по часті самі вірили, що буде славянська доба історії, та тільки малювали єї собі не в образі московського царства, а в формі ліберально-соціалістичний, для котрої підставляли баччали в сільській громаді, котра зосталася у Москівщині (Герцен і другі). Подібні надії держалися і де в кого в восточників (Хомяков, брати Александрови і другі). Напів українофіли того часу, або лише українці славянофіли стали по середині між російськими „западниками“ й московськими славянофілами чи „восточниками“, як ях авав Гоголь, — і сей стан їх, по часті відповідаючий історичним ознакам України, давав їм свою органіальність і силу, через котру вони вносили багато поправок в теорії російських западників і славянофілів і науці і в політиці. Дакуючи тому, напів старій українофілі, починаючи від таких, як Максимович, котрих націоналізм азіятувався ще з європейським романтизмом, і кінчачкою кружком Костомарова, котрого політичні тенденції в 1848 р. були недалекі від тенденцій „молодих Італій“, „Германій“ і т. д. — не тілько дали нам наукові праці про Україну, і доєн най-ліпші з того, що в нас про неї написано, а ще багато де в тому велі перед нашій усій Росії.

Але ж час не стояв. Після 1848 р. виникло, що національні ідеї сама по собі не є ліком на всіх ліхах громадських (примір не тілько Венгриї й Германії, а й самої Італії, де національна ідея тісно азіятувалася з всеєвропейським ліберальним рухом), а часом без других культурних ідеї може служити джерелом великих конфліктів (примір союза Славян в реакції в Австрії); виникло, що питання політичні, культурні, соціальні мають свої завдання, по крайній мірі також як важки, як і національні і для котрих національні можуть бути тільки грунтром і формою варіацій. Чисто наукові праці рідучо виділялися з літератур національних і стояли підекількох інтернаціонально. Виділялася із національних рамок і справа освіти, напр. боротьба за світську школу проти церковної. Ще більше інтернаціональним став рух соціальний — боротьба за права найбільшої з працюючих класів. Нащадь в таких кругах куль-

турних справ, в котрих націоналістичні теорії мали собі найбільшу прикладність, погляди перемінілись: нововідкриті археологічні матеріали показали, що культурні взаємні між народами існували за сотні, за тисячу літ до Христа, що напр. фенікійська абетка, від котрої пішли майже всі теперішні абетки в світі, сама була плодом інтернаціонального обміну культур, так само як і монета; що грецька скульптура й навіть філософія, юдейський монотеїзм, римське право і т. д. все, що вважалось колись за плоди чисто національного, вирвало під вlivами інтернаціональними. При цьому національністі та культури новіших народів християнських і магометанських, а надто після XVI ст. і головити сором. В самій учтній простогонадій словесності, котра вважалася колись дверкалом народно-національного духу, нова наука показала черти спільні всім народам, або просто взяті одним народом від другого через перехід байон, пісень і т. д. з Азії в Європу й на вінтороз. Словом, навіть у тій науці, котру Німці називали трохи по старому націоналістичному *Völkerpsychologie*, матеріали інтернаціональний винесувався на перший план; при тому існування національного елементу не відмовляється, а тільки конечний суд над ним відкладається на той день, коли можна буде точно розділити національне від інтернаціонального, а в самому національному та, що в основі, природженні якій національності, від перемінного, історичного, котре в одну добу жити нації істину, а потім пішає, або в одну добу не було, а в другу появляється.

Треба сказати, що науково-політична думка в остаті часів трохи роскісдала по подібним спрагам, і тепер нема таких суцільних світоглядів, як напр. гегеліанська філософія. Через те що наукові погляди трохи роздроблені і їх не легко знести до купи. Тим то можна побачити не мало противомовного нашіть в писаннях одних і тих же великих роумів нашого часу. Але більше менше новий світогляд виникнув не тілько в учених, але й у звичайній освіченій громаді в Європі.

В Росії, звісно, справа стоять гірше як через меншу освіту громади, так і через те, що там цілі відійшли нові науки, напр. ті, котрі, чилють релігію, просто заборонені. Та все таки середнім числом лиши російські вчені свідомі в новому науковому світогляді і його методах, а іноді їх вільності від вlivів національних традицій старих наукових центрів іх рівні стосунки з Французаами, Англічанами, Німцями. Славянини діють іншою особливу ширину поглядів. В усіх разах заги багатьох учених Росіїн виникли уже із старих націоналістичних теорій, котрі ще зостались тільки в секті славянофілів і найбільше у славістів, котрі обмежилися

тіснічним кружком матеріалу й думок. Тільки ж і там старий гетеліансько-московський націоналістичний світогляд дуже підкований і систематично пронизив себе недавно тільки в книзі Данілевського „Росія й Європа“, писаній не спеціалістом гуманінних наук, а натуралістом, котрий під кінець життя понаїнуєвав такі примітки на своїй книзі, котрі рівні тому, що він зрикається многої з того, що перше написав. Книга Данілевського пішла в ход більше серед такої публіки, котра в властивою науковою мазе діла, котра зв'ється в Європі „шовіністами“, державно-національними са-мохвалими, от ік напр. Булакжиків серед Франції, а науки поваги в Росії навіть усімахтається над книгою Данілевського.

На Україні діло стоять далеко гірше. Тут ще живівші старі націоналістичні погляди, як через те, що Українці більше відстали від Європи, ніж теребуржці та москвичі, так і через те, що урядові утиски на українську національність дранить Українців і примушують їх пересіювати вартистю національності в історії їх життя.

Відсталість українську не тілько від Європейців, а й від Росіян, можна бути бачити навіть на Костомарові. Він сам, розказуючи про свої наездоги з ліберальними професорами й літераторами петербурзькими, котрі горяче прийшли його післі саратовського вигнання, говорить у своїх листах, що може вини за 9 років життя в глухому місті відстав від передового світу. Але се не відрізкуєвши його від виходів, переважно в „Основі“, проти „модного соціалізму“ або „модного матеріалізму“. Погляди, відповідні сим виходам, були причиною не тілько того, що Костомаров надавав клерикальний характер тій по-пулярній літературі, котру він хотів видати для Українин, і того, що він дуже зважував ту літературу. — (ми про се говорили в П. т. Громаді), але й попоїдали йому оцінити науково багато боків у житті її історії Українин. Так він перепіднім „український індідуалізм“ і відбив увагу від спільнокових амаганів Українин. Так він зовсім не розумів вартості неправославних впливів на українське письменство в XVI ст., протестантських і римських, і навіть зачаткіс пітомого протестантизму в „братьствах“ та в таких писателях, як Іван Вишневецький (Про се я говорив ще 1870 р. в статті „Малоросія в єя словесності“ в „Вістниці Європи“). До того перемінавши європейське ліберальне демократство зо славіно-фольклорним народництвом, Костомаров, описуючи Виговиців, дуже став на бік „черні“ й Запорожія, котрі підлерди московського царя проти автономізму кошацько старшини і через те власне стратив пропідну думку для суду над московською політикою в часі від Чорної Ради 1668 р. до Мазепинщини, а далі випустив із під очей саму Січ

Запорожську, котра в його працях по історії Гетьманщини являється „Укривкою“ і наречена не іншими як слід і зросту ліберально-автономічних думок серед січовиків від 1667 до 1710 р., зросту, котрий натурально привів до запорожського нарінку конституції Українин в 1710 р., написаного під впливом Кошти Гордієнка. (Ми старалися показати той аріт у передні, слові до 1. вип. Політичних Пісень укр. народу в XVIII-XIX ст.). Сам Гордієнко, найбільше достойній слави в українських козаків і його конституція зостались у Костомарова загубленими серед „Мазепинців“, тоді як власне Гордієнко все жите своє проробовано з Мазепою і опинився в союзі з ним тілько тоді, коли не було йому іншого вибору.

В етнографічних роботах відсталість Костомарова стала його простим в чудій стані. Так він усилювався по піднім уstanovitи український народний світогляд і між іншими символіку, а не звернув увагу на те, що найзначайший українські віля носить уже чужі, то грецькі, то латинські імена (vasильки, кононія, рута, магта і т. і.) і що з назвами мусель з нашого народу перейти про них і погляди, казки й. т. і. з чужих сторон і що значить перше, ніж ламати собі голову над окружними чужосторонніми по-гайдів, котрі зайшли до нашого народу і дуже часто не ходять один в другому, треба обернутись до їх джерел: візантійських, арабських, латинських, перекладів церковнослов'янських і т. д.

Коли так багато важкого не добачав, так помилувався й так залипутувався сам Костомаров, то чого ж можна ждати від людей меншоготаланту й ученоності. А й досі уся українська наука її юсі українілобіці власно живуть думками Костомарова. По скілько ж ті думки в своїх історико-філософських основах єхдуть з думками московських славінофілів, то виходять досить кумедні річ, що українілобіці живуть окружками зо старої прусько-московської філософії, котру недавно підновив Данілевський. Ся філософія зовсім уже не личить українілобіцім, а надто в своїх практичних прикладах, бо вони рахована на історичну московську державу, котра душить Українин. Українілобіці се чують, але держучися за старомодний націоналізм, не мають сили вибітися із зачарованого круга.

Не давно можна було побачити в українській печаті зовсім кумедну пропуск. „Правда“ переклала в „Вістниці Європи“ статтю д. Слонімського „Національність въ политицѣ“. Автор, досить свідомий нового науково-політичного напрямку європейського, російській ліберал, та ще й жид, безпощадно робітник московсько-славінофільські теорії, хоч прирім приводить переважно німецькі, почасто прусько-Бісмарківські. Видавці „Правди“ взяли до себе працю д. Слонімського

(і прекрасно аробили, бо єє одна з немногих статей у львівському органі, котрі може читати людина в європейським літературним смаком) і до пруських примірів автора подобавали російські. Автор певно не застаетися тим недоволіним. Та тілько кумедність виходить у тому, що основи нових національних, власне інтернаціональних поглядів д. Слонімського вонсів не підходять до націоналістичної філософії тих, котрих власне хотів побити д. Слонімський.

Але залишімо Правдин, а перейдемо до справді учених Українських.

Перше місце, по пильності й талановитості між українськими ученими тепер треба призначити д. Потебні за його праці про мову й народну словесність українську. Про лінгвістичні праці д. Потебні я не компетентний говорити. Але про праці його про народну словесність я дозволю собі сказати, що вони дуже часто мають характер самого зводу, чи показника матеріалу, без усікого навіть натиску на те, яку як провідну думку можна в яному знайти, в якім напрямку шукати її? До того дивно, чому се д. Потебні, при його величній пильності, майже николи не виходять за границі матеріалу славянського, тоді як тепер європейська наука поставила питання про подобості в творах різних племен і тоді, що в Росії виходить такі широко-порівнянні праці, як петербурзького професора Александра Веселовского? (Щоб мені не докорили, що я захваливаю все великоруське, а призначаю українське, я мушу сказати, що я вонсів не „преклонююсь“ перед усіма працями д. Веселовского, а надто писаними в останні роки, коли вони часто громадзять матеріал, навіть сирісінський мову в запиній книжці, так що навіть один авісний європейський учений, великий прихильник петербурзького професора, як і сам, не давно сказав про такі праці: „се не наука, а ерудиція“. Та все таки і в подібних працях д. Веселовского видно широку основу, котрою може покористуватися всеєвропейська наука).

Другий харківський українівідець, д. Сумцова недавно попробував, було в „Кіевской Старинѣ“, навіть виступити проти нового європейського порівнявчого методу в етнографії, але потім сам уявив за него, тілько дуже інерчно. Його нові праці виходять набором почестівих вказівок, котрі повинні вчинити в книг, що моя пригоду попалися авторів до рук, і котрих вказівок учений не склав навіть в якій небудь порядок.

Праця д. Сумцова про наших старих писателів XVI-XVII століття цінні, та тілько во вишискам в рідних темер книг. Існо-ж, а тим паче вірної провідної думки в них не виведеш і не добешся відповіді на пекуче питання: чому наше

письменство в XVII ст. пішло де в чому навіть назад проти XVI ст., а потік і замерло не в одній Росії, а й у Галичині, що вела перед у XVII ст.?

Праця д. Сумцова про Григоріанський та Юліанський календар на Україні явно показує, чого бракує нашим ученим для того, що витягувати нашу старину, а далі дати нам раду в пекучих справах. Для університетського професора д. Сумцова, як і для сільського пана Ст. Качали, Юліанський календар се наша національна святиня, а Григоріанський се панська удача щоб пійти нас і споличнити. Д. Сумцов і не подумав поглянути на те, що говорили в XVI-XVII ст. про той календар протестанти, особливо цімечки, і як вийшло, що нарешті єї календар приніс їх протестанти із пікто через те не став папівцем, ні не страти національністю.

Подібне треба сказати й про праці д. Ж. Жицьецького, напр. про остатці: „Очеркъ литер. исторії малор. нар'ччя в XVII-XVIII в.“ Поки ідуть виники в матеріалу та граматика, то все добре й пожиттєвче, а як тілько вченій писатель переходить до суті письменства, до справ освітніх, до грунтів інш., так і виходить темнота, темнота, а то ѹ просто фальшиві думки, котрі можуть нас відвести просто в край противінній освіті й самому українству. Д. Жицький теж замітав, що напис письменство в XVII ст. подавало більше надії розвинутися, ніж потім сталося у XVII ст. і наявіть годинса в тим, що в XVI ст. оживили наш письменство вільни західноєвропейського руху, котрій звуть новою і родженією наук (renaissance), та протестантизмом. Тільки ж усе таки він не міг дати собі ради далі, коли прийшлося йому говорити про новий зрицт на Україні православної церкви, підпертої в XVII ст. рухом козацьким. Д. Жицький забув усе, що він було призвано добре за неправославними вільноземлями на Україну і півоп., як звичайно наші її московські кавені писателі, без розпору захвалиюють православно-козацький рух як наш „народний“, як „спасителя напої національності“. А як же вийшло, що під впливом сего спасителя нашо письменство стало йти напів назад, а не вперед по зміті і нарешті стало вимірати, піддавочись московському, — си важка наукова й практична справа застальася зовсім для д. Ж. Жицького і для його публіки темною. Інакше б було, як би д. Ж. не підававши старомодним словами про народ та національність, та поглинув на історію письменства других народів, деб можна було побачити що власне помалата, а що спинило аріст „народного“, тоб то перш усього світського, в тім числі й простонародного, а за тим безпремійно й національного матеріалу в старих європейських письменствах.

Літературна історія латинського Заходу ясно показає, що жива світська література переховалась там після запанування церкви, дикуючи остаткам класичної, дохристиянської літератури на мові латинській, котра була все таки живою для певної класі людів; що ся латинська сім'євка література будила охоту і в покатоличених варварів обірати й свою устин писемнество, а далі розвивати його. Далі зросли світські громадські интереси феодальні державні, міщанські й т. і., котрим стала відповідати література, і нарешті під новим впливом до-церковної літератури та через Арабів, то просто наступили рухи відродження наук і реформації, котрі рішучу освободили різкі світські елементи від тієї рамок католицьких і породили величі національні літератури. І наша література на Україні, по скільку була дотягнута тим рухом всечорепейским, по стілько й починала жити; по скільку віддалася від него, по стілько й замірила. Правда, наше мужніцьке життя, більше або менше спеціально питоме, породило устну словесність, подібну котрій може й не знайдеш в осіченіх сторонами Європи, де другі класи закрили розий сільського мужніцтва. Так і то треба було, що б до нас дійшов демократичний рух Європи XVIII-XIX ст., щоб наш писемні люди досягали про ту нашу мужніцьку словесність і виразували хоч частину єї від безеслідної смерті. На лиху, наші народці здо азбукуміли европейський демократичний рух, котрій привів нашу громаду до пошани простогородній словесності, перемішали його з примусовим національством і через те не можуть собі дати ладу ні в усій історії нашого писемства, ні навіть а тим, як їм бути з нашою простогородній словесністю, через те що між іншими стали думати, що одної їй досить для основи всеого писемства, і в самій її словесності не розличали житих, споєбінних до постулу ознак і думок, від мертвих і противних постулюв.

Між теперішніми істориками України перше місце займає д. В. Антонович. Праці його дають дорогий матеріал для історії України, але коло того матеріалу треба ще багато заходу, щоб він став історією, то б викладом, освіченим ідею. Найліпше видно се в того, що коли напр. україніїв і найті галицькі «здрублники» бачать в д. Антоновичені партізанів своїх ідей, легенди ретушують його праці, зроблені напр. д. Шебальським, появленісь в „Руському Вістникі“ в підпору тенденції „обрусненії“, або найті його праці з маленькими приніскочками від імені М. Юзефовича видавались як програма такої системи обрусненії й релігійного припуску, якої в XIX ст. навіть російський уряд не сміє провести. (Ми говоримо се, маючи на думці переважно брошурку „Очерк істории православной церкви

въ Югозап. Руси въ XVII и XVIII ст.“, фінал котрої, де говориться, що въ часі польського уряду робін резонно, коли ниніц православні і що тепер російський уряд мусить також ниніц католіцизм, переносить нас в часи Пильча II. іспанського і панопана теорії cuius regio, eius religio (чиє патрство, того мусить бути й інша). Брошурка та була видана від імені Київської Археографічної Комісії (предсідатель М. Юзефович, головний редактор В. Антонович), але недавно перепечатана в монографіях В. Антоновича без фіналу. Я виказав в „Спб. Вѣдомостях“ свою думку про чудну для наших часів ідею сеї брошурки ще в той час, як вона появилася).

Ніхто з наших істориків не вміє так точно возвестановити факти переважно історії державно-політичної, — коли який князь або гетьман став правити, коли він ікже місто й т. і., але д. Антонович мов нависне обходить усі цейні боки історії, виводи з фактів, порівнання з історією інших народів і т. і., через що й можливе вживане в праці і відрубунками із обслугами, аще гірше те, що ширша публіка зовсім нічого не читає й. Іноді д. Антонович патіка на „народні ідеали“, котрі переважно виникають у козацтві і говорить та мов „народцін“. Тілько ж даремне від бушків в його працях ясного показу тих ідеалів, а че меніше осуду під них, показу, яке місце вони можуть мати в спільній великій еволюції європейської людності й т. і., то б то таких пронідних думок, котрі одні тілько й можуть сказати громаді, як ній бута в народницькими і козацькими сім'ями, куди під прятину в сучасності. Найіншій показ такої неясності проступив народництва в д. Антоновича можна знайти в одній в ліпших і найстараннішіх обробленнях його праць — в монографії про Палія і кінець козацтва на правів бօці Дніпра. Там прекрасно показано, коли дів був Палій, коли коли побили його козаки й т. і., не відно тілько як власне порядки були в „Палійській державі“, що там робили люди що дні, як гospодарovali й т. і., не натикнуто на те, яке місце займала та „Палійська Держава“ по своєму внутрішнім порядкам і культурі в ряду других форм громадського життя європейських народів і т. і. (Вважаю неспільні нагадати, що сей захід я і говорю д. А. — чевіше в 1870 р., коли він припинює боронити свою працю про Палія, як магістерську дісертацію в Київському університеті).

Хиби д. Антоновича в більшій ще силі виступають у працях його учеників. Ми спінімося на одному тілько прімрі проф. Дащенкевича. Між іншими він написав одну працю, котра звіститься „Борьба культури и народностей въ літовеско-

руескомъ государстѣвъ въ періодѣ династической упїи Литвы съ Польшою⁴. Тилько ж, не глядчи на таке имъ працї, даремне бѣ стали ви шукати въ нїй спрвдешну исторію цивілізацї, то бѣ то порівнанія порядківъ державнихъ, соціальныхъ, освітніхъ Польши. Литви й Руси передъ їхъ уніюю ї у часи її, та показу, якому ступеню европейской еволюцїи відповідає стан кождої з трьохъ країнъ въ певні епохи. Шло бы подобне такому порівнанію бачимо тилько въ оглядѣ правъ королівъ польськихъ і литовськихъ въ епоху Ягеллонівъ. Тилько ж авторъ не глянувъ на Польшу назадъ, въ ті часы, коли її королі були подобні до литовско-руськихъ князівъ, а тин паче не глянувъ на відповідні епохи въ Европѣ. Властижного жъ культурного порівнання въ него зовсімъ нема. А тилько пона ї порівнявши студії Польши, Литви й Руси, въ оглядомъ на европейскую еволюцїю й може пояснити, на сколько національного було те, що Польща взяла гору надъ Литвою й Русею. Заміць, такої студії вчений авторъ займає насъ разомъ вами про те, чи „злічен чи незлічен“ бувъ Вітольдъ, або про те, що якъ би Свідригайлой вмѣє „себолюдати надменацію“ порядку⁵, то все пішло би інакше. Зібно, після такихъ разомъ такий великий фактъ, якъ перевага Польши надъ Литвою й Русею зостається темнимъ або підломъ відгадкою, або результатомъ „інтригъ“ польського вонка противъ нашого русского телітика.

Найбільше показує хибні теперішньої науки про Україну власне те, що сї наукамъ не може дати собї ради зъ козацтвомъ, хотівъ найбільше зъ нимъ возитися. Остатніми часами въ сїю справою військовихъ членітъ скандалъ: д. Кулішъ, одинъ въ найбільшихъ нашихъ національниківъ і козаколобцівъ, ставъ даже остро нападати на наше козацтво, називаючи його чистимъ розбіїществомъ, похвалити польськихъ панівъ, що не хотіли терпіти козацтва, та Петра І й Катерину II, що зруйнували Січі й т. і. (Розбіїнськими військами козаки въ д. Куліша між іншими черезъ те, що вінъ, якъ звичайнѣ наші вчені, огляда нашу історію безъ порівнання въ історію другихъ народівъ. Тымъ часомъ въ історії західно-европейскихъ народівъ можна знайти факти, въ котрихъ методомъ д. Куліша можна довести, що всі корпорації й класи — рицарі, міщани, студенти, навіть монахи, а нарещѣ йнститути королявъ — були розбіїщиками і вінъ революційні рухи, якъ і державні війни були розбіїми). Така переміна въ поглядахъ д. Куліша підняла проти него всіхъ україніологівъ, та окрім замітківъ Коствомарова, который поправивъ деякі почастні помилки д. Куліша, українські козаколобці нічого не виставили противъ нього, окрім лайки, часті зовсімъ неприличні. (Наїважнішее, що писано противъ недавної працї д. Куліша про Богдана Хмельницкого, писано Москalem Карповимъ, который боронить козаківъ противъ Польши та за те видавъ їхъ головою

царському московському урядові). Безспорно д. Куліш пересили въ наговори богато зовсімъ чудного, та все таки зміна його поглядівъ сіднати по країнѣ міри при тє, що настав уже часъ, коли не можна цінити історію нашої України зъ погляду одного, та ще й хвільового стану людності, ні нарешті а погляду тілько національного, а надто перемішаного а православнимъ; що треба оглянути історію нашу совокупно въ усій її добї: княжко-городеську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (въ видомъ царсько-ї концептуально-австрійськимъ) і въ усіхъ зъ їхъ діб звернути увагу на аристъ чи унадок людності, господарства, порядківъ і думокъ громадськихъ і державнихъ освіти, примути ко юсу участь Українцівъ усіхъ класівъ і культур въ історії її культури європейській. Зловживши правдивимъ судомъ надъ усіми ваганнями сїхъ всїхъ справ у нашій історії можна тилько, рівноючи її а історію другихъ народівъ Европи. Тилько такимъ же способомъ можна сказати правдивий суд і почастно надъ нашимъ козацтвомъ, — надъ його вартістю і хибами, надъ причинами його смерті (осередніми, якъ і побічними) і надъ тимъ, що воно залишило по собї цінного въ нашему народу, котре може зде дати свій пайдъ, а що въ ньому є такого, котре треба просто „здати въ архівъ“ і призначити наявіть школднимъ для поступу.

Алеї наші вчені звичайно ї не думають про таке опрацювання історії нї всесії нашої країнї, ні почастно козацтва, зъ котримъ воно найбільше мають діла, а думають, що кількохъ доволі неяснихъ слівъ про народ і народність досить буде, щобъ пояснити все въ такій запутаності справи.

Впрочому сю хибу українські вчені ділять і а московськими істориками Руси, котрі теж думають, мовъ би то історія Руси въ науці осібна відъ історії всесії людності, такъ якби хто зъ ученихъ пріордниківъ подумавъ би, що наука про історію осібна не то відъ загальнії науки про животину, а наявіть відъ науки про водяківъ! Та все таки російські історики, хоч стоячи на державній точці, зачинають іноді відношення Росії до західної Европи, пробують виводити якусь філософію історії, показують для Росії якісь перспективи на всесвітньому театрі життя. Українці ж або обходяться безъ усікої філософії, або держать себѣ въ якомусь провінціальному, та до того її зовсімъ неясному, плачевному романтизмі, передъ котримъ людини, що немає сама охоти пускатися у довгі наукові досліди зостаєть ся тілько сказати: було боліло, та що зъ того?

Пояснівши свою думку такими примірами: величатаєсь запорожськими набігами на Малу Азію й не рахувати въ позитивні пригоди української історії напр. завоювання берега

Чорного Моря Катериною II. (нехай і запізнило через по-
милки московської політики перед Україною) або остатоці
війни Росії проти Турції (при всіх дуростях, які наробив
російський уряд перед війною її послі) — ще більша по-
милка, ніж та, яку роблять московські історики династичних
поглядів, коли вихвалюють Олега Київського, а пропускають
без уваги приムчена Подолі до руських земель під литов-
ською династією. Далі, розводиться в історії українського
письменства про всікі посередності, аби вони написали два
вірши по українському, а пропускати без уваги в історії
культури на Україні засновані трьох університетів (нехай
уніти, запізно), Гоголя, перших славістів російських, Украї-
нських в роду й т. і., значить нічогосілько не розуміти в
культурних справах. А в обох показаних примірниках поверх-
ховне україніофольство просто аркається свого „національ-
ного добра“ на користь „зажиреної сусіди“. Будучи кон-
секментим у поверхному національстві, прийдеться й Костомарову піддати Москалам „засеманській літературі“, бо
Костомаров писав переважно й найліпші свої праці по
„московському“. Тим часом Костомаров має в історії україн-
їстиста далеко більше ваги, як автор „Богдана Хмельниць-
кого“ і т. і. „московських“ творів, ніж як автор „Переселенської
ночи“ й т. і. slabих українських проб. Правдино науковий,
широкий погляд на історію України мусів бы показати
наші громаді й чужим, як фатальні національно-крайні
вади українських сповільнілись і під чужими урядами і як
поступу цивілізації на Україні, навіть і в чужій формі, вів
до того, щоб виготовити ґрунт для співомого українства.
Через се виникло: би красне ї те, на кілько Україна
могла б цвітівувати сама, які посугнати для всеєвропейської
цивілізації при повній самосвідомості й автономії, до котрих
вона приналася нераз, і коли вона тепер може осигнути
на дорозі всеєвропейського поступу.

В чому наглядно видно, на скілько українолюбівка
наука стойти винше навіть від російської, так се в епіві
про історію й теперішній стан володіння землею на Україні.
Скілько людей у нас заходилося коло історії селянства на-
шого і се, думалось би, найкінцівши справа для народо-
любів: А тільки остаттінні часами чоловік маєже посто-
ронній, професор загальній історії, д. Лучинський проплив
світло на сю справу, показвавши, що на напів Україні
було повсюдно громадське володіння землею, що слід його
зостались і досі навіть там, де нема вже такого загаль-
ного громадського володіння, якое є в Слобідчині або в Но-
вороїсі і яке мало відрізняється від ведикоруського. І показав
ви се між іншим по тим езямін архівним грамотам, котрі
навіть напечатані другими — Українцями й українолюбі-

цями. Як се сталоє, що другі дивились і не бачили? А
так, що їхм заслінили очі слова про національні духи та
ідеї, слова, по которым московський дух міг жити в гро-
мадському володінні землею, а український не міг і т. д.

Б одна галузь науки, в котрій ще недавно Українці,
можна сказати, вели перед у Росії, — се те, що з'явиться не
вонем точно етнографію з видлом про народи звичай ї
право. Наука про звичаєве право ще недавно майже була
основана в Росії україніофілами: Чубінським, Юхименком,
Киставокським. А тепер де вона на Україні, коли тим-
часом російська наука дійшла по сій часті до підзан
европейської важливості, як книги д. Максе, Ковалевського (Украї-
нинець в роду, ale не українсьблъ), — російські, французькі
ї англійські?! І такий упадок вийшов не тілько через при-
годову недостатність особисто талановитих спеціалістів, а через
намисливу зневагу космополітичного, порівнявчого напрямку
в науці, проти котрого в часи археологічного війду в Одесі виступали україніофольські вчені в спорах в тім же
д. Ковалевським, називаючи той напрямок „планбою по
океану безпережомому“. Тепер во спеціально українського
боку в один круг з прадідом д. Ковалевського можна поста-
вити хіба працю д. Волкова про весільні звичаї Славин, які
занаймені субі міце не в „Правдѣ“, ні в „Зорї“, а
в болгарському „Сборнику“ міністерства народної освіти!

Для того, щоб доповнити, що се не випадково при-
гада, а поспілок національного реакціонерства, котре запану-
вало в остатті роки в певних україніофольських кругах, я
мушу розказати одну прікличку. Як відомо, „Правда“ при-
обрала було в початку служити органом європейської науки на
Україні. Скорі після початку получив я просебу від основа-
теля „Правди“ написати європейську наукову хроніку для од-
ного в чисел. Я відповів, що не будучи енциклопедистом, про
всікі науки писати не можу, а міг би написати про ті га-
лузи, котрими більше займається, — напр. про нові праці й
теорії в науці про народну словесність (folklore) і про нові
кінієвки по історії Ізраїлю, по котрій в ті часи вийшов по-
чатковий праці Ренана, що звернула на себе увагу всего
світу. Тілько ж, поважні реставратор „Правди“ писан мені,
що мов би то українська громада більше націоналізму, і не хоче
космополітизму й раціоналізму, то я просив дати мені
вказівку, як мені написати про космополітичні антрополо-
гічні напрямок в етнографії, щоб не обурити націоналі-
тета, а про Ренана щоб не показатись раціоналістом? Від-
повіді на сі запити я не оточив. І великий, хто погляне
на „Правду“, побачить, що там і сліду немає європейської
науки, котра тепер після того як галицько-український на-
ціональний рух офіційно поставлений під начальство

галицького єпископату, мусить бути з гори вигнана з галицько-українського національного письменства. Нагадаю, що тим часом, як українське письменство, діставшись під діктатуру левих авторитетів, добровільно втікало від нових наукових напрямів навіть вихід з них галузях, котрі були для него найприродніші, як folk-lore, — польська журналістика, навіть піденсурна (в Варшаві) велика познакомити свою публіку і з новою працею Ренана і стала видавати спеціальне фольклорне письмо в дусі нової космополітично-антропологічної школи (Wisia), а далі й по російському почали появлятися „Етнографо-антическое Обозрение” і „Лінія Старина”, котрі хоч не так ріпуче, а все таки виступають на туздорогу, при чому „Ети. Обозрение” має навіть сотрудників української. І нарешті навіть наймолодший славянський брат, Болгарія, заложив фольклорне видання, котре зразу звернуло на себе увагу вченого світу (див. Archiv für Slav. Philologie, Am Uetzell i dr.) і навіть почало приймати до себе українські праці. Тим часом уже років 6—7, коли піднялась справа реорганізації львівської „Зорі”, як ради закласти при ній фольклорний видд на європейській лад, і були тоді сили, котрі могли поставити своє спранж по європейському. Але мій проект упав не через кого, як через наших національників. Так сі добродій добровільно спинивши арист нашого письменства гірше, ніж усяка царська цензура була нема чіткого грішного над до борівську реакцію. І після сего ми ще будемо пласти, чому наші сусіди не шанують нашого письменства на рівні до своїх!

У цього заразказаного ясно, що українське письменство ї науку про Україну мусить перш усного обновитися, приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменецького ж наукового руху в Європі й Америці й котрі найтінейше заважають а теперішнім всеєвропізмом громадським рухом: культурним, політичним і соціальним. Між іншим українські мусить вийти з того вузького й поверхневого національства, котре в Європі втратило амплітуду після 1848 р. З сего зовсім не слідує, щоб вони мусили зректись своєї прихильності до України, до її нації або й заходів відшукати дійсні національні ознаки в історії й сучасності українського народу^{*)}. Напроти,

прихильність до своєї крайнії ї народу тільки виграва, коли вона очиститься від старозаконної ленівності до чужих і освітіться світлом всесвітського правоміру до поступу. Наука ж про свою національність стане на міцній ґрунт, коли всесвітній порівнявничий метод, встерегатимо дослідувачів від скорих і поверхневих виводів, які робили стари націоналісти, навіть такі, як автор праці Діль руській народності, її котрих заплановані прямірі можна було бачити недавно в „Правді” в очерку „Три національних типи народів”, котрого не можна без скандалу виголосити напр. на одному науковому конгресі, ні навіть напечати ні на одній авіїції наукового світові моні, напр. і на російській, на котрій появляється же і навіть на етій час з иншім Діль руськія народності.

Я певнішким, що таке обновлення українського письменства ї науки настане незабаром: денki ознаки показують уже початки такого обновлення. Найкоршче пішло та обновлення, якими наша письменниця громада вилась ріпуче вчинити європейськими мовами, та просто увійшла в прямі стосунки з європейською науковою, письменством і політикою. Але позаяк жите не ходи і позаяк всі письменні Українці добре розуміють російську мову, а більша частина їх лінгвістує вчитися мовам європейським, то для користі самого українського письменства треба показувати молодіжі, що власне мусить вона шукати в російському письменстві й посплати українськими молодих письменників шукати прovidніх думок і відкрів письменній імволтії ї наукових заходів скоріше в російських повістів, навіть таких як Успенський та Короленко, в російських учених як Ніпії, Веселовській, М. Ковалевській i dr., аніж в теперішньому українізованому письменстві, наші в такому, що пішите по російському, тобто по всіх

бронштуку А. Стодольского (в Товарині) я показав, що при теперішньому стані науки питання про національні відмінні стало зовсім не таким простим, як було 50—60 років назад. Тепер багато з того, що вважалось колись за національне, призначено сильним усім народам на певній ступені аросту, або їй продуктам інтернаціонального процесу, котрий почався давно. Я сказав висні, що тепер наука про національністі мусить розбрати, що в певних ознаках нації є стабільно, більшіше болотного, а то перенісне, — і багато ще треба працювати, аброземії національним, несвітто-порівнячним методом, тобділти до можливості скласти ідею тверді про суть національності. В миру своєї силі я прагнув над обробкою матеріалів для національної піехнології української і в своїх працях по народній словесності підмічав позбавлення ї відмінів українській гірвів від чужих, українські відміні відчуття у чужих народів тем і т. д. Але я не поважав соїнніх сумарних виводів, доки потім робіт по подібному методу будуть зроблені в однім кругу народної словесності; а в ще немало інших

^{*)} При сій нагоді я, в інтересах агоди, попробую таки „проковти жалбу” ї сказать два слова проти того перекрізання моїх думок що було її а зовсім не призначено національності. Це в своїй статті в Зорі і вирвано сказани, що національності і признаю, а тільки противіюєсь ї націоналізмом, то б ї при мусу держатися авісних почуття і думок (політичних і культурних) по тій причині, що вони національні або (частіше) вважаються за такі. В рецензії на

таки мусить оглядатись на якусь критику, не так як української пера й чорнила в галицьких часописах⁵). Воно письменство російське при всіх хібах таки близьче стоять до сучасного європейського руху, ніж теперішнє українське.

Так ось чому я, — зовсім не думаючи голосити „смерти українському письменству“ (ше раз беру на себе спором і виголошуую перед націоналізмами в тому „очистительну присягу“ проти доносчиків „Правди“), а власне бажаючи добра українському письменству, вважаю тепер по-трійним виступати проти тих, хто відкіда російське пись-

⁵) Д. Пінія став тепер, після своєї рецензії на „Історію руских літератур“ А. О. Оғоновського, дуже неподобним серед українськів, а котрих деякі навіть просто записують його в катовни. Мені навіть одне український націоналізм ставить у вину, чому після цього не вину проти д. Пініїв: там наче я божек, що не можу розсвідчувати за те, що я раджу вчитись у д. Пініїв. Теорія примусового писання проти д. Пініїв є тоді що тільки. Всім волі виснаги про те, що йому інтересно. Для мене ж, я думав я для багатьох Українців, спор д. Пініїв з А. Оғоновським і напаки мало інтересний. А. Оғоновський написав слабу і наукового боку книгу, хоч і величезними претензіями (бліхи обробили старого перша) показав досить ясно в рецензії А. С. С. в Історическій Вітчизні). Сі претензії розсредоточені д. Пініїв і він написав рецензію далеко не за лучими, в котрій видимо переслідник і забув додати що, імовісно, говорив, а рівно й те, що про спори з А. Оғоновським предмети він лінією склав у статі „Споръ юнина и сибиряка“ у „Вѣсти Европы“ ж. От і ве! Не варто будо роздувати спори між рецензентом і автором. Шоб до справи про широту української літератури й правда більшість з російською, то спор у сій спаді націонастична гільба часу. Шоб література мала право на широту, треба, щоб вона була широка. От напр. голландська література писе власне діалектом, долянсько-німецької мови, та коли на ній пишуться твори першковської наукової варості, напр. твори Тіле або Кіенена по історії релігії, то, виняток, вона й має право на такі твори. Я з самого боку вважаю лінією розказати про українському про право української літератури говорити про такі широкі речі, як література релігії (Дів. броншу „Нова теологічна наука“). А головніші — у д. Пініїв є боротьба прапр. і окрім рецензії на книгу д. Оғоновського. З тих прапр. — „Опытъ літературной истории русскихъ скавокъ и поэктствъ“, котра появилась пізніше згаданою прапр. Баженовим про Іванчичевську, як буда переложена на яку небудь західно-європейську мову моглиб мати високо місце в усесвітній науці, як олін а почутків нової порівнянної школи, котру часто звати школою Беневса. А Українці можуть завжди в сій прапр. й досі викликати для історії старого письменства і винну його на народу словесність і на Україні, яких не дасти напр. комісії д. Оғоновського, наїслабіша власне в подібних точках.

Я вже в Зорі сказав, що виключаючи писаних Українців в Галичині прекрасну роботу про родинне життя на Україні в XVI-XVII ст. Се єдина справді наукова й світка праця, написана по українському а усіого, досламого українською в Галичину за остатні 10—15 років.

менство, як буцім то нічого не варте. і тим відкіда най-приступінішій для загальнії напої громади колодів, де все таки тече живна вода, їх ще засудити ту громаду на виключні вживанні загнилої вже водиці, із тої її просто мертвої, котра бучно зве себе „патріотичною“ українською науковою, белетристикою й. т. і.

А окрім того тепер власне треба раз на завше висягнити справу відносин українського письменства до російського в загальному. Не один уже десяток років чуємо ми про самостійність українського письменства, про його право бути рівним з російським і т. і. Тільки ж дійсна праця українських письменників зовсім не відповідає таким претензіям, а в письменстві може ще більше, ніж у чому другому, право без праці, котра дала силу, не має ніякої варості: бути навпр. мають може ще більше право мати свого Шекспіра, ніж Англічане, котрі з певного погляду моглиб задовольнитися латинською мовою, та отже англійського Шекспіра увесь світ чита, а про буратинського не чути. В часі „Основи“ українські письменники ображалися, коли навіть московські славянонебої, такі як Ів. Аксаков, В. Ламанєкій агеджувались на те, щоб українське письменство було собі, та тільки для домашнього обихода. Але ж тепер, маїк через 30 років, по собісті треба сказати, що ми самі, російці Українці, мало зробили для того, що б добре висловити навіть сі римки, хоч зробили кілька крох, щоб виступити з сих римок, переважно в літературі переворізької, що виключно поетичний. Пр о узи української, окрім белетристичної, як не було так нема нігде, окрім у жанровських виданнях.

При сій нагоді замічу, що пора буже порахувати пешкопідїї й переслідування, яких дівали за остатні 30—40 років літераторів й письменників російській ліберально-радикального напрямку, ѹ українське. Звісно, проти російського письменства не було таких загальних заборон, як проти українського 1863 і 1876 рр., та все таки напр. кара Черніщевському і кружкови його в 50-ті роки, висилка в Сібір цілої купи літераторів у 70-ті й 80-ті роки, заборона Сорремпника, Русского Слова, Отечественныхъ Записокъ, Альб., не числичи газет, і вигонка цілого ряду ліберальних професорів з катедр, чогось та контуточт. А про те ліберальна наука й література в Росії живе й бореться далеко енергічіше, ніж українське письменство, котре має коло себе грунт в Галичині. Напр. заборона 1863 р. не виключала можливості печатати по українському не тільки белетристики, але й наукових праць, а заборонила тільки духовну й популярно-наукову літературу. Чомуж ні один український учений не видав наукового діла за ті

часи? Далі, закон про печать 1865 р. давав усакому можливість обійти попередню цензуру, печатаючи в Петербурзі й Москві книги в 10 листів, котрі заборонити мав право тільки суд, і кілька років сей закон досить совісно сповнявся. Чому ні один український письменник не попробував скористоватися цим законом і поставити наявіт адміністративну заборону 1868 р. перед судом, котрий в ті часи держав себе досить независимо й пропускав не раз такі книги, котрі цензори хотіли задержати і наявіт (вироком про Вуїдта „Лупа, чоловікъ и животнаго“⁴) коротким рукою духовний цензуру в заталі? Тим часом російські ліберальні писателі тим законом користувались і наявіт виборали для себе певний простор, котрого зовсім не сміє відняти від них і Побдоносцівська доба. Нарешті і спітаю, хто перешкоджає напр. Костомарову видати передклад Біблії й популярну наукову брошурну напр. у Галичині? Хто перешкоджає вченим українською закласти в Галичині суриозно наукове видання ітд. ітд.?

Не дуже то багато зроблено їй у Галичині, а надто осібними українськими національниками, бо якби юх письменського плоду відкинути те, що мусіло бути зроблено, бо від самого уряду а гори були признані Русинам школи, що зроблено за ознакою урядовою, то застанеться не дуже багато; а як ще й те розібрати що до озередньої вартості, то застанеться спраці цінного ще менше від того, що зроблено російськими Українцями. Не можна пропустити того факту, що в галицькій печаті проби перенести до своїх хати передові наукові й літературні думки й заходи європейські, то б от надати живий характер літературі, роблені були майже виключно радикалами: в Громадськіх Аргуз, Ад'рійні Бібліотеці, Науковій Бібліотеці, Літературно-Науковій Бібліотеці. Проби сі припинились радикалам робити не тільки без пomoщі національників, а при опозиції в їхній боку. Теж треба експати їй про такі проби, як Жіночий Альманах, Навіть єдиний галицький белегрист, після Федьковича, котрого може читати літературно-західна публіка по за Галичину — радикал Франко, котрого націоналістична громада трохи на той світ не загнала її не перестас обидом болотом. Тай самого Федьковича по-вісти видав радикал і наявіт „обрунтитель“, по словам націоналістів. Ось де між іншим треба шукати причин невеликої прихильності радикалів галицьких до націоналістів. Усе живе, не тільки в політиці, але наявіт в письменності, приходиться радикалам вносити в свою громаду з боями проти національників, котрі хотіть вдережати скрізь панування мережевої рутини і добровільно спиняють арієт нашого письменства до рівності з європейськими.

Тим часом російське письменство, не глядачи на всі перешкоди в боку уряду, не стало ж добрею собі становищем світового ѹ сеяно в кругу славянському. Чи се кому подобається, чи ні, а європейський світ признає російське письменство рівноправним членом у своїй сім'ї і тепер не проходить тижня, щоб не появлялося чого небудь перевідкладеного з російською на яку небудь світову мову: французьку, німецьку, англійську. Богато європейців тепер учиться російською мовою й не далеко той час, коли вона буде принита в число мов світових.

Серед Славян російська мова стала вже дійсно посередньою. Сего хиба слід не примітити, коли буди їздити по славянським землям. Я напр. ѹе в 1871 р. у Празі нікч не міг відрізяти в Чехії розмову по чеському, бо вони (навіть ті, що ніколи не були в Росії) говорили за мною по російському. Недавно мені довелось бути в Сербії⁵ і я побачив теж саме. На одному офіційному візиті розмова почалася по французькому, та припіваний мене дістобник попрохав у мене „дозволу говорити по російському“. А йому добре було явно, що я далеки не прихильник офіційної Росії. В Болгарії я ѹо дія бачу призми, як напр. Чех або галицький Русин (народовець, котрій ніколи не був в Росії) говорить в Болгаріїном по російському. Поляки більші других Славян опираються проти вживання „московської“ мови. Напр. у Женеві можна побачити студенток Польських, котрі спілчують гімназію на московській мові в Варшаві, або ї в Одесі, а розмовляють в Російнами не інакше як по французькому. Тільки коли Поляки за границею стають до практичного діла, зараз пише на своїх дверіх у Женеві І Паризі, як і в Софії: „з'дісь говорятъ по руски“, а на Болгарії польські емігранти, напр. лікарі що до війни 1877 р. просто починають говорити в Болгарії по російському і є такі, що їй досі майже на тому ѹ вістались.

І зовсім не треба думати, щоб таке вживання мови російською було апілане в яких небудь „московськостю“, а надто з таким, про яке говорять у Галичині. Зовсім ні. Спеціальні писані секти „московських славянолобіції“ щого менше читаються славянською (як і російською) публікою, а читаються нею власне ті писані, котрі звались колись у Росії „западническими“ — твори Тургенєва, Вістник Европи ітд. Таке я бачив у 1871 р. в Празі; теж саме бачу тепер у Болгарії. Нігде в світі тепер так не лають Росію, часом не саму тільки урядову, як у Болгарії, і нігде тепер так багато не купують російських книг, як у Болгарії ж, і купують тих книг багато на комп’ютер уряду, котрий на пожах з Росією. Читають Болгаре російські книжки оригінальні, а також перевідкладні, бо якже напр. сту-

дентові високої школи істориків не прочитати Бокля або Спенсеря чи Момзена, а коли він не знає англійської ані місцької мови, то мусить читати по російському. Недавно яробив пробу: давав Болгарам-студентам читати польський переклад звіеної книги Американця Мортана про первісні громади, так мені його вернули: кажуть «важко розуміти»¹⁴.

Сю пригоду — весьславинську вартість російської мови треба призвати як дійсність, проти котрої упирається, все рівно, що проти урожна прати (Подібна пропозиція показується і в германському світі). Так напр. даччане, хоч не люблять Німців, а часто пишуть по німецькому, коли хотять ширшої публіки. Так робить звінений Брандес. Також поступає й багато Голландців. Не взятих сеї дійсності також сама глупост, як і задня вартощ російської літератури заневажати осібні національні славянські мови й писемництва, в тім числі й наше українське. Всікому своє, по його силі! У всіх разі ми, російські Українці, нічого не тримимо на тому, що призвимо російську, — «московську»¹⁵ мову за посередню славянську, бо ми їй знаємо й завине знати будемо. Тому ж, хто б у такому признаню побачив яку раду чи школу для осібних українських справ, я нагадаю, що таке „обручені“, звідки воно взялось, на чому опирається, і після того про те, як найліпше їхним боротись.

На сenu тепер ми й скінчимо розмову про вартість для України російського писемництва, а мусимо поговорити про те, що таке „обручені“, звідки воно взялось, на чому опирається, і після того про те, як найліпше їхним боротись.

IV.

Звідки пішло обручені? Самобутні мудровані в сей справі українсько-галицькі. Потреба холодно-наукового досліду сеї справи Державно-національний централізм і культурний космополітизм а національним автономізмом у старі віки. Дві еістеми початку середніх віків у Європі. Латинський централізм в церкві римській і національний автономізм протестантський. Централізм у церквах восточних. Національний централізм в англійській державі (Нормандо-анжуєська Англія, Валій, Ірландія, Шотландія), у старій королівській Франції, в Бургундії в новій, по-революційній Франції.

Французькі республіканці-централісти, правдиві батьки теперішніх „обручені“. Германізація. Обручені.

Сподіваюсь, що скілько небудь безсторонні читателі розібрали на решті мої думки про національність і космополітизм, а також і про вартість для Українців теперішнього російського писемництва й про вагу для них і на будуще російської мови. Хто буде мені ще тикати, що я в загалі не признаю національність, почастно української, або що я проповіду обручені, в тим я єдине говорити не буду. Тепер по черзі справ нам треба разобріти, що то таке сістема обручені, звідки пішла вона, на чому держиться? Тільки тоді, коли точно відповімо на ті питання, ми можемо відповісти й на друге: як ліпше боротися з цим лихом?

Вніти я б раднійшою пророцтво й приступити до розбору сеї справи, не зачіпаючи нікого, та упіть не можу зробити, звіснини обставини, при котрих мені приходиться говорити з громадою.

Мене завдають з певного боку, що слова мої приймаються гірше ніж як чудацькі, що вони „страплено непопулярні“, бо українська громада гаряче спочував свою національність і ставить їй пішне всеого, обручені їх так дочекали їй, що вона гаряче готова битися не тілько в них, а за всім, що хоч поворхено нагадує обручені і навіть а тим, хто холодніше дивиться на него. Ще мене завдають, що українська громада дуже недоволна полемікою протів тих, хто, нехай і з помилками їх хвибами, а все таки служить найважливіший тепер для неї справі — ширені національного українського спочуття й ненависті до обручені.

Треба коротко відповісти на сі закиди.

Перш усого скажу, що хто хоче поправді служити громаді, той мусить не гнатися за популярністю і навіть памитати мудрі слова Ренана, котрі я вже раз мав пригоду нагадувати — що „ніоді найдліпший спосіб мати раций, се не боятися пробути певний час не в моді“. А ще важливіше, що сама боротьба з певним лихом потребує холодного розсуду справи маєти чи не більше, ніж гарячого поуту. Що б ви сказали про лікаря, котрий би озброїв самки тілько гарячим поутом на боротьбу? Чи не прирівнали б ви його до того кухаря в Гоголевих Мертвих Душах, котрий держався єстетичною: катай, валий, було бы горячо?

Що до полеміки, та ще й різкої, то я покликуюсь на одну з поезій Шевченка:

Ой ингострию товариша,
Засуну в халмю;
Та піду шукати правди . . .
Та спитаю в жіздвина . . .
І у черци, як трапиться:
Нехай не гуляє,
Та святе письмо читає
Людей научає . . .

От і наше вчені національники, що маючи всі засоби й навіть будучи просто службово обов'язані слідити за науковою, досі сидять на думках, які наукова в Европі вже покинула 30-40 років назад; отсі наши публіцисти й політики, котрі стоять до праці, не висадивши їй цілі і способи науковим способом, не познайомивши, як такоюработа ведеться по більш освічених сторонах, хіба се не ті ченіці, котрі „гуляють“? Хіба не треба хоч показати їм гострого товариша в халмю? Помилтися тол, що подуми, що полемістові так любо ходити по світу а також товарищем, замість того, щоб ходити в хлібом-блію, або санаторіві літніші гребіться у бруді, пік ходити по рожевим садкам... Зрештою в словах моїх про більшу частину називаних вищіх письменників і вченіх Украйднії нема власне вінкої полеміки, а є тільки отвертій вивів мої думки, на котрій всякий має право в літературній реєспубліці і котрій є навіть обов'язковим знаком поимання до чесніх і власу жених письменників. І мені в першому стало гірко, ін бі мої уваги були ким нехбуть вияві а напаці. Коли і в чим полемізаю, так се з лінійкою на думку, а буйними на слова ширлатанством та а крутітством, котрі хотять узяти монополію українілобства. Се такі пройви, котрі справді мусять бути викорінені ножем полеміки в нашого поля...

По сій передмові, гірко зіткнувшись, о Музо, над нащо долею, — трошки пополемізувімо, а потім приступимо просто до діла!

В остатні часи по нашему написано чимало проти обуренін, тільки по більшій часті писане се нагадує страви Гоголового хухаря. На нашій половині Європи мовок у людей ще дуже лінійні і довго думати не любить, а любить короткі заходи, рішучі слова. Се можна запримітити однаково в Москві, як і в Українці, в Польщі, як і в Болгарії, — у консерваторіях, як і в ронолюціонерів, у космополітів, як і в націоналістів. До того я мав уже нагоду заважжати, що наши українські національні, хоч на словах і бунтуються проти Москви, а на ділі жи-

вуть московськими ж думками і московськими ж способами думати, навіть не дуже то переліцованими, беруть напр. основи своєї націоналістичної філософії просто в московських самобутників і навіть ще не першого сорту. Між іншим у таких самобутників ще за часів царя Миколи була думка, мовляв „руському чоловіку вель измєнеки науки и машины можетъ замѣнить одна природная емѣтка да глаазомѣръ“. Така самобутня думка усюочила навіть в голови руських соціалістів - революціонерів Бакунінського „согласії“, вважавших себе космополітами, котрі проповідували нікчемністъ „бурукузаныхъ наукъ“, і глибоко виязла в головахъ „руськихъ народниковъ“ веянихъ „согласії“, від Юловського до Льво-Толстовського. Подібна ж зневага до „наукъ узловатого Німіза“, котрій противуставляється „своїмъ мудрістъ“, продукувалася Шевченковівівнін уступи в його Псалмані, істинно глуї, і вони власне через свою глупоту, котра освіїла лініючище нашого мозку, так само стали популярні, як і виклики Бакуніна проти буркузанів наук і післі.

Звісно, тепер зовсім без наук (і досі для нас німецьких та буркузанів!) та без сікні-таких машин не проживеш. Якнав колись у Женеві одного російського народника-соціаліста, досить доброго країни, котрого „спропагандировали“ Бакуністи і котрій скотів бути хліборобом* та під їх „чистії“ землі, в Америці. Той народник не прізнавав ні наук, а книжки, географічними картами, ні машин, напр. залізниці, пароходів ітд., але все таки вживав ножік і ножиці, хоч я йому й доказував, що відповідно до його думок не треба йти дальше аубів та піктів. І в Америці він хотів дістатися не просто плавом, рукали ні ногами, а все таки на старенькому човнику, котрій стояв привязаний коло берега Рони і котрій щі думав украсти. Атласів наші народники не прізнавали, а все таки привіки географії дійшіши до него і він таки зін, що Рона теме в море та що Америка за морем; їн тільки не зін про пороги на Роні, про Pertes da Rhône та про те, що таке Середземне море, а що Атлантика.

Не раз мені нагадувалася сей народник, коли я бачу або читаю самобутниківъ московсько-консервативних і російсько-революційних народниківъ, українських народників ітд. Надто часто приходиться мені споміннати мірного народника про човен на Роні. Споминаю я його, як

¹⁾ Бачите, хлібороби — се чистий „народ“. К слову скажати, яківши русько-українські народники не могли інакше назвати газету „для селян і міщан“ як Хлібороб?

він думав викрасти той човник і проекочити незаміченим від берегової поліці північної і французької, коли я читав темні написи про те, що наші національники думають визволити Україну з паузаю Москви анонімними статейками в галицьких виданнях. Споминаю я його і тоді, коли читаю загальні проби філософії наших національників. Бе що-ж таке їх теорія спеціальних національних духів українського й московського, як не старенький човен, викрадений коло берега „Москви-ріки“, де його збудовано 50 років назад по образу Гегелевої барки на річці Шпре?

Приступаючи просто до справи: авідії пішло „обрученіє“, ми знаходимо напр. у Прапорі десятих вироків, що воно йде „з духу, вдачі, характеру, історії великоруського народу“. Коли поглянемо на те, чим піднімають со-трудники Прапору такі вироки, то побачимо в них зовсім уже кухарів Гоголевого Ноадрея, та що епіністична на них значило б зовсім уже гаяті час. Трошки старанийше, хоч в тім же роді, озброєний сотрудник Дѣла, д. Баштовий, котрий недавно виступив з довгою статтею „Украинство на літературніхъ позвахъъ зъ Москвой-щиною“, і про него треба сказати кілька слів.

Основні історично-філософічні думки д. Баштового тіж самі, котрі виложили систематично Москаль Данилевський в книзі *Росія і Європа* і котрі в своїй суті в нічо друге, як московська перелицовка Гоголевого германо-фольства, котра запізнилась років на 30-40. Д. Баштовий не звернув уваги, напів на російські критики основ сеї філософії, ароблені д. В. Соловієвим, Карасевим і др. Про власний перерів та передумах основ д. Баштовому півчого й говорить. Д. Б. досі вірює в цільні національно-культурні типи і нічогоські не знає про інтернаціональні елементи наявні у старих азійських культурах, більш ізольованіх (відділених) ніж середземноморська й європейська культура, в котрій ріжні національні елементи перемішались з досить давніх часів, коли показався вилих Египтян, Ассиріян, Фінікійців на Греції і т. і., тоб та з самого початку грецької історії XII ст. до Р. Хр. Баштовий, зайшовши в спорі з д. Пініним про *Історію рускої літератури* д. Огоновського як у стару Азію, шукав там цільних національно-культурних типів, говорить про Китай, Індію, Юдею, і за нахильну не спиняється над тим, що в Китай тесосяї Лас-дзи зовсім подібна до теософії індійських брамаїстів, а що потім серед Китайців розширилася індійський буддізм і пустив глибокі коріні. Д. Баштовий ще досі вірює в те, що жидівська культура основана на „чинному монотеїзмі“, тоді як європейська наука давно вже

доказала, що в свій час Жиди були такі фетішісти й політеїсти, як і другі народи, що жидівський монотеїзм пізніших часів виробився інтернаціональним процесом, під вlivами на Жидів думок іранських, египетських (в Египті державна проба свого роду монтеїзму зроблена буда ще під XVIII. династією, то б то ще за 1500 років до Хр.) і навіть грецької філософії. Коли вже говорити про „чистий монотеїзм“, то треба б пам'ятати, що він появився тільки в освічених Європейців в часі дієстичної філософії після реформації, а до того часу нації християнство було свого роду дуалізмом і навіть політеїзмом. І всею такою старою хитрою машинерією д. Баштовий хоче доповнити, що в „Українців“ є ще національно-культурний тип, а в Москві його нема й не може бути*. Зовсім, у вісімому анекдоті про те, як колись високий візігатор зайшов у шпиталь болезньливих і стрів там індівідуума, котрий по-казав іому усіх хорох, а нарешті сказав про одного: „я се поєднаній дурен!“ дума, що він Ісус Христос, — коли всему світові віясно, що Ісус Христос я!“

Сівін в украдений човник, стару й підгнилу теорію особливих цільних і покищих національних духів, д. Баштовий пустився розмовляти про справу національно-державних централізмів і національної автономії в Європі. Про справу не могло нічого дати д. Баштовому російське письменство — очевидно єдине, котре йому доступне, — бо по російському в сїй справі в тільки мог стати *Ново-кельтське* і провансальське движение в Франции в В. Європы та С. II (одоліцького) про Каталанію в Русской Мысли. Перших д. Баштовий не згадує; і очевидно не знає поданих там фактів; другу ана тілько в досить безперемінний переробці д. Мордовцева. То й припиняється д. Баштовому або піти в науку до „уловзятого Німіца“, або проповідати „мудрість свою“, склавши на „глазом'їр“. Йе добрий український національник, щи вибрал остатче, і по „глазом'їру“ поділив Європу на три полоси по породах (расам): на романську, німецьку й російську. Дерзких першої раси, по слову д. Баштового, можуть прикладти до себе приказку: живи сам і другим давай жити. Про Австрію и Прусию (дерзких німецьких, по д. В — ому), можна сказати, що тає уже інший дещо: живи сам і другим трошечки давай жити! В Росії ж панує такий дещо: живи сам і нікому іншому не давай жити! (Дѣло, 1891, ч. 66).

Далі ми будемо докладно говорити про відносини державної і нодержавної національності у Франції, і чи тає сам побачить, на скілько вірно характеризував „глазом'їр“ д. Баштового романську полосу Європи. Поки що

скажемо, що не тілько Австрія, навіть у Трансілітії, рай для провінційних національностей, але й Прусія і сама Росія не дійшли ще до державно національного централізму французького.

Що до Росії, то ми тут скажемо, що до неї тепер в усьому, а надто в літературних справах скоріше може бути приложена присказка: і сам не живи, і другим не давай жити! В літературі ся присказка оліцетворяється попередньою поліцейською цензурою, котра була колись в усій Європі, в часі, коли там цинували політичні порядки, подібні до теперішніх російських, а тепер востані тільки в Росії, в купі з самодержавям царським, або лише чиновницьким. Ся цензура зробила можливими заборони української літератури присказами 1863 і 1876 рр., конечно, неможливі тепер ні в якій державі Європи. Алеж цензура душила її душити з російською літературою і не так далекий від нас той час, коли міністер освіти і шеф цензури, гр. С. Уваров, котрий ще був освітнійшій многих російських чиновників, казав прилюдно: «хоч би вже раз література російська зникла, спокійніше б будо!»¹⁵ Винувати громаді Росії за систему обрушенні так, як можна винувати Французів або Німців за францизацію або германізацію, — тепер ще по крайній мірі передовечно, бо закони в Россії пишуть ся не парламентами, підгромадними головосуваннями, як у Франції та Германії. Пожідмо, то тоді її судитимемо.

Як дісталася у романську полуосу д. Баштового Бельгія, ми її арозуміти не можемо. В Бельгії властиво Германії більше, ніж Романії, бо по ревізії 1880 р. було 2,479,747 душ людності а виключно фландріанською мовою, 2,327,867 душ з французькою та 433,749 обомовін, тащо в цій германська раса пересмагає тим паче, що обомовні по більшій часті фландрії в роду. Дійсно Бельгія належить до держав рішуче міланого національного складу, як Швейцарія та Австрія, і не диво, що там мовою обох національностей дійшли майже до повної рівноваги, але се сталося зовсім не через толерантність романської проти інших національностей. Ми покажемо далі єю толерантність властиве в Бельгії, а тепер скажемо, що й у новому бельгійському королевстві, котре вийшло в спільному повстанні Фландрії і Французії (Валлонії) проти корони голландської в 1830 р., — Фландрії лиш довгою боротьбою в письменності, в радах міських і державних добились того, що тепер мова їх майже рівноправна в французькою. Тепер дакою ходочкою, досить було прочитати напр., в *Independance Belge* (котра досить розширенна і в Россії) спори в бельгійському парламенті, які велись три роки тому назад з

поводу проекту закону, що примушував офіціерів армії знати обидві країні мови, щоб побачити, що Катковини в чимало її у Бельгії. Всі ріжниця тілько в тому, що при парламентському порядку, хочби й цензовому, не можна придушити національність, котра становить більшість в державі і котра свідома себе.

Се все міг бы знати досить легко й д. Баштовий, як би замісць того, щоб покладатися на „глазомір“ та на окружки, які до него дійшли з московської ж літератури, він пішов на час у науку до „установленого Німця“, і щоб говорити про Прованс і Францію, переглянув хоч за два роки Arthme Prouvençau *Le Félibre*, а для Бельгії глянув її книжку du Hauville, *La nationalité belge ou les Flamands et les Wallons* та Rodenberg *Belgen und die Belger*, або хоч в наяві з неї про фландрійську літературу в Deutsche Revue 1881 (IV-V), коли не працю Графа про літературу в Бельгії ювілейному виданні Cinquante ans de liberté (1830-1880). Не пошикоди б заглянути в книжечку Ad. Fischhofa, *Die Sprachrechte in den Staaten gewisser Nationalität*, котру колись хвалило й Д'Іло.

Всі ці „німецькі науки“ потребували б 7-10 день праці та 20-30 французьких видатків, а просвітила б д. Баштого й про Прованс і про Фландрію почачто і про єю справу національного централізму й автономізму в загаї, та що де про що.

Тепер же, читаючи таких оборонців україністva, як д. Баштого, не важкує вже про публіцитет! Правди, скілько небудь тімущих прихильник україністva мусить молитись: боже, поратуй нас від приятелів, а від ворогів і самі ми вратуємося!

Галицькі редакції, котрі печатають самобутні прафи українських любомудрій в справі „обрушенні“, могли б від себе поучити біх трохи, нагадавши, що в самій Австрії було її наяві досі в чимало германізації, румунізації, італінізації, полонізації, мадрідізації, наяві над нашими ж Руеними, так що, коли такі системи родить певний дух, то духу того досить по всім расам: германській, романській, слов'янській, фінській. Та в Галичині до лінівства мовою приступають ще інші хорої, котрі виносять людея шкіл польської й адвокатської, через котрі азичайно пе-роходять освічені Галичине. Сі хорої: поверховна балаканія й партійність, при котрій людина її сама зна, що говорить пісеннощі, та вдоволяється тим, що так, мовляв, треба для справи, котру ми тепер боронимо.

Тим часом суріозні люди мусить же арозуміти, що ці „глазомір“ і партійною балаканіною суріозного діла не виснин, і поважної та досить складної справи не на-

ведеш на добру дорогоу. Треба іншого заходу — холодно наукоюго. Попробуємо ж підступити к справі обурення з таким заходом, на скілько вистачають наші сили, й поставимо наші досліди на суд громадський, котрій може дозвинити або поправити в наших думках те, що в них є невірного, або ї зонсм іх перекинуті, та тілько все ж так не „глазоміром“ ані горячністю, а холодним науковим дослайдом.

Перш усого спіткаємо: чи не було або чи нема її деси в державах других народів, окрім Великорусів, чого не буде подібного обурення?

На скілько нам відієна історія її теперішній стан Европи, то ми можемо сказати, що не було її нема такої нації як національна держава, де б не було свого „обурення“, або її не восталось слідів його деси, і що, значить, сістеми подібної обурення суть ознака не повної національності, а певного порядку громадського, котрій відповідає певному періодові аросту народів.

Оглядуючи історію всіх культурних народів, ми можемо прийти до висновку, що сістема примусової національності є такою ж всеєдину появою в громадськім житті, як і сістема примусової релігії. Першові підставою обох сістем слугує дикий субектізм, котрій піша людей дивуватись тому, що не подібно до їхнього, смиतись з него, порогуватись, нищити. З певною культурою сіє дикий субектізм може то систематизуватись і розростатись, то веласятись і зважати. В житті релігійним нетolerантністю сістематизується її росте до скрайних розмірів вкуш з ростом монотеїзму, яксе є явно видно з закону живіцької синагоги, котрий написано Мойсеєм, і з релігійної політики християн і магометан. Те саме, що монотеїзм в політиці релігійній, в державна централізація в справах політики національної; до тих же поєднані приводить і централізація церковна, перший ступінь до котрої робить церковна аристократія. Се дає звісно історія всіхніх рас.

Звісно, ми не можемо тут давати спеціальної наукової дієсертанії, а тілько нагадаємо в певній сістемі важливіші факти, в тім числі деякі досить відієни навіть в гімназіальних учебників. За останте просимо прощення в читателях, які відвертаючи вину на наших наших національників, котрі пускаються в політику ї публіцистичку, закинувши навіть гімназіальну науку.

Оглядуючи історію національних централізмів, ми природно здібаемось із проявами противенства тому централізованим, а проблеми засновати національний авторалізмови, а проблеми засновати національний авто-

номізм на ґрунті теоретичному. Першій звісний примір національного примусу в історії можна вбачити в учинках однієї з перших воєнних держав — ассирійскої, царі котрої, завоювали Египет в VII ст. до Р. Хр., примушували єгипетських князів перемінати імена їх столиць, і свої власні. Певно, подібні вчинки робились і другими подібними державцями, та тілько нам вони не звісні. Друга велика деспотія, котра досить скоро по ассирійській завоювала передню Азію ї Египет — персидська, показує нам протинний примір — певну національну толеранцію, бо до нас дійшли декрети персидських царів, написані мовою не тілько персидською, а й вавилонсько-ассирійською, сузанською, египетською. Та тільки тут не можна вбачати специальна-наррасової толеранції Переїв; се було послідком чисто історичних обставин: Перея в моменті, коли завоювали або, як тепер висловлюється, взяли за агоду певної частини людності Вавилон, столицю культурної низини від Сузанії, серед котрих давно засіла персидська династія, і Вавилонин, і були під впливом сузанської й вавилонської культури, через те ї повернулись до неї толерантно. Се той же самий проні, який ми бачимо в перших вчинках Римлян відносно до Греків, у відношенні варварських королів (Готів, Бургундів, Франків і др.) до Римлян, а в наших сторонах у політиці литовських князів. Проні подібної толеранції бачимо у Греків за часів Пітагорея в Египті (де знаходимо декрети царів греків ї египетських), але дуже слабі, бо в ті часи, Греки вже а погороду дивились на чужинців і в рабів, так що вине державне житє в поалександровських греко-азіатських державах, як і в Египті, правились на грецькій мові. (Яс мало в таких справах має ваги „національна ідіома“, видно напр. із того, що Перея за часів Ахеменідів були досить толерантні до віри чужинців, тоді як за часів Сасанідів, коли віра їх дуже приближалась до монотеїзму, гонили крітиків і чужинців майже так як християн). Політика їх грекоазіатських держав до національності не-грецьких висловена вся в словах листу Арістотеля до Александра Великого: „Пам'ятай, що для Греків ти старшина, а для других ти пан“. Гречеський національний централізм пустив такі корінні в західній Азії, що навіть у державі Парфії (іранської породи) офіційна мова була гречеська, як потім у середньовічних державах Європи такою мовою була римська.

На заході старої Європи першою завойовницькою державою на велику скілько стала римська, котра будучи ще республікою в Римі, була централістичною на проніцях. Маючи певну культуру й опиравчися на досить численну італійську народність, Римляни дивились в

висока на більше-менше варварські нації Заходу, і покоряючи їх ставили їх під адміністрацію й юрисдикцію своїх чиновників, котра вся спирається на італійський мові, так що римська держава дає нам перший великий примір денационалізації провінціалів, обурені скіфів, коли хочете вживати такого терміну. (З західно-європейських своїх підданих Римським мусулмани найбільше почукали Галлам (Кельтам) за-зальпітським, так і то тепер висно з надписів, що гальська мова дуже ще була розширеніша по всій теперішній Франції навіть до кінця римської держави, але всі офіційні надписі там виключно латинські. (Mommesen, Röm. Gesch. V 90—92).

Ік було сказано, спершу Римляни обертались толерантно до більше культурних Греків і певно до напівгрецького Сходу. Але згодом антична централізація взяла перевагу й тут, і латинська мова стала брати перевагу в офіційному житті й східної половини римської держави на стільки, що навіть після того, як держава та поділилась, навіть у Візантійській імперії, пройшло кілька віків, поки грецька мова висвободилась із під латинської і стала офіційною, на свою чергу примусовою для окраїн.

Тих часом, коли так на грунті державного централізму розврастався по культурному світу централізм національний, з'явилися зерна й реакції йому — свідомого національного автономізму. Зерна ті зародились у початках культурного універсалізму, котрому помогло зрости само лихо — завоювання. Найстаріші звіні початки того універсалізму дає нам пропаганда буддізму, реалії, котра почала серед стосунків різних націй в Індостані й котра (як свідчать надписи Акосі) вже наявно в 250 році до Христі проповідувалася різним націям і по за Індією особливими апостолами (місіонерами-післанцями) на різких мовах. Так є перша на світі протестантська й демократична віра (котра йшла проти віри старих попів і наївчала, що всі люде рівні), а також перша ширя інтернаціональна (спілка многим народам) передста вживання юдейських мов, між ними й зовсім нечленами і навіть дівін і осенщиками їх. Так в Індії буддії вживали по промові старих святих книг (санскриту). Й мови простої (пали), а далі й мов юдейських народів південної й східної Азії, на котрих перше писане було — притчі з життя Будди, „лобода наука“ (евангеліє) цього Великого Учителя, і котрі певне череве тільки й не пропало. Цікаво, що через переробки в іранській переробки життя Будди, оповідані про него, під ім'ям Іосафа та Іосафата зайшли ї у Європу, де християнська

церква признала святым цього Іосафата і де воно розповсюдилося майже на всіх мовах.

Не так упорядкована була проповідь старих вір передньої Азії й Египту, як поки її тут з різних вір виробилася віра, подібна до буддівської — християнська. Коли після персидської держави передня Азія, північна Африка та середземноморська Європа зблизились в державах грекомакедонських і потім у римській, то почалось досягти живання взаємне познайомлення між різними народами й вірами. Ми знаємо, що проповідачі вір египетської, малаазійської, сірійської і др. заходили аж у Рим, де їх очох служали жінки. Зостались і уривки з перекладів і переробок на грецьку мову святих книг египетських (ка. Гермеса) фінікійських, вавилонських і др.

Найбільше відносно нам про ширення на чужих мовах і серед чужих людей віри її святих книг жидівських.

Після того, як старе жидівське царство було зруйноване, Жидів по неволі, а по частині й по волі розійшлися по різним країнам, від р. Евратору до Риму, і стали забувати стару свою мову, котра зосталася у їхніх святих кни�ах. В Азії вони почали навіть писати новіші святі книги мовою сірійською, близькою до їхньої, а в Египті і Малій Азії говорили мовою грецькою й на решті перекладали (за 150-100 р. до Христі) свої старі святі книги на грецьку мову й подовжували на ній нові, так що їй усіх зібрів сих книг стали звати грецьким словом Біблія (Книги).

Коли серед Жидів, котрі так переміщувались з чужими народами, почала друга в історії протестантська віра, християнство, то й вона почала робитись інтернаціональною і вживати різних мов, як і буддійство, і тих осенівництв ті з них, на котрих раніше не було писемності. До нас не дійшло християнських книг, писаних по жидівському. Найстаріші з християнських книг, Інші Апостола Павла, писані по грецькому. Також по грецькому ми маємо й Евангелії й інші писання апостольські. Але з II віку по Р. Хр. почалися переклади християнських книг на мову сірійську й египетську, далі з III. в на латинську, аж поки в. V. в. переклади єв. Іероніма на латинську, як показ в. V. в. переклади єв. Біблію, котра й досі вживалася в рим. кат. церквах п. н. Вульгати. В IV. в. зроблені проби перекладу Біблії на мову подібних до Німіць та Шведів — Гогів, котрі прийшли було з Дніпровської сторін ніз Дунай; в V. в. починається Біблія в мові арменській, в VI в. в грузинській, в IX. в. славянській (староболгарській), на котрій і досі вона читається си в наших церквах.

Побік обміну релігійного між народами йшли початки її обміну творами науковими й поетичними, котрі теж підкупували національну піху й заневажу до чужих народів і піднімали думку культурного універсалізму, що найбільшу підставу для національного автономізму. Тенер знаходяться сліди проби переробок творів грецьких філософів дія Егіпти. Давно звісні переклади творів грецьких філософів і лікарів (Аристотеля, Галена і др.) на мову сірійську (найбільше між V. і VIII. в.), а котрі вони перекладались потім (з X. в.) на арабську мову, а неї пішли переклади латинські і т. і. (Нагадаємо, що перші проби перекладів Аристотеля з арабського на латинське були покликані папами 1209 і 1231 р., котрі веліли катам пальти ті книги). Більше розповсюдились: побіть про Александра Великого (котра певно пішла з Егіпту та обіцяла всі мови перед цим ІІ Європи), про Трою, а ще більше витяги з індійської азбіки байок, перероблені спершу для Персів, а далі для Сірійців і Арабів (Каліма не Дімна), а нарешті для всіх народів середньовічної історії, та "Книга Семи Мудрих", теж спершу зроблена по індійським джерелам Переями (Сіндібад-Наме). Ся стражданно шкодили книга, надто в християнських монашеських переробках, джерело заневажу противінням жівок, буда найбільше розповсюдженієм книгою на світі, які похи нові місіонери християнські, перевезані Англічане, не розпустили в XIX. ст. на сотнях мов перекладі Біблії, та все таки вона, як і другі агадані винесе, переходочні від народу до народу, служила письменському обміну між народами й виробці думки, що всяка мова варта того, щоб на ній було письменство.

Так уже в часи переходу старих віків у середні повстали одна проти другої думки (принципи, ідеї): 1). національно-державний централізм, примус до державної мови і 2). людино-освітній універсалізм з вільностію кождої народної мови.

Розвал римської держави нападом різних мало освічених (варварських, як казали Греки) народів (Німців, Славян і др.) привів обидві думки під туманом. Варвари, що завоювали різні країни римської держави і хрестилися у римсько-християнську віру, самі вчинили латинською мовою, хоч при тому держалися і своїх і наїві пробурали писати на них книги святі й світські. Але згодом, коли в римській церкві запанували епіскопи, а над ними найстаріший, римський папа, то б то коли вироблювалося церковне панство й парство, то римська церква, котра здавна не терпіла іншої мови в службі церковній, окрім латинської, почала веноко забороняти вживати в церквах інші мови й перекладати церковні книги на ті мови. (Папа Григорій VII., котрий найви-

разнійше постачав своє царство над усім світом та примушував папів не женитися, виразив заборону у листі до герц. Чехії народню мову в церкві й у св. письмі). І так стояла ся справа, аж поки серед нових християнських народів не почались противопопільські рухи, котрі навчали, що християнин може сам просто без попа обертатись до бога і котрі противились найбільші панству епіскопів і царству папи. Тільки ці рухи рішуче взялись за діло старих християн — нести науку християнську на всіх мовах, по всему світові.

Цікава історія християнської науки напр. в Англії. Англія почала христинтись у VI-VII ст., а вже з середини VII. ст. починають появлятись на англійській мові переклади й переклади частини Біблії, але згодом заборони таких перекладів прийшли в Риму і вдалеку Англію. Тільки рішучі противники панства й наїві поширення в Англії, як Вікфілд, Піорвей і др. переклали Біблію на нову англійську мову (в 1384-1388 р.). Але римсько-англійське панство докоріло Вікфілда, що він своїм перекладом Біблії для простих людей «ровесник періоду перед свіннями» і почав підтити учеників Вікфіла (котрі спершу звались бідними попами) і інш англійські Біблії. В 1404 р. собор англійських епіскопів рішуче заборонив уживати всікі переклади Біблії, окрім латинського.

В землях французьких почали перероблювати й перекладати частини Біблії з XI. ст. під впливом противопопільських учителів грецьких (каторів, тоб то чистих) і болгарських (богумилів), котрі пішли від учителів армінських (Павлікіні). Церкви або товариства, зложені з людей в такими думками, звались у французьких землях, між іншими бідними братами. Вони то й хотіли мати Біблію на зрозумілих їм простих мовах і з початку навіть обертались за тим до папи, але даремно. В 1229 р. собор епіскопів у Тулузі заборонив світським людям держати й латинську Біблію, а надто читати Біблію на простих мовах, а незабаром другий собор постановив, що хто не єїдаєсть епіскопу за 8 день свою книгу перекладу Біблії, щоб епіскоп спалив їй, того самого візажатимуть за згретика, то б то, коли схочуть, то й спалить. Скорі противопопільські рух у південній Франції винесено, по волі пап та королів, огнем і мечем, і проби перекладати Біблію на прості мови (противанськільку й французьку) у Франції замерли.

З кінця XIV. і в початку XV. ст. думки французьких «бідних людей» і англійських «бідних попів» звались до Чехії, і зарає же в них інвасія проби перекладати Біблії на чеську мову. Хоч папа з епіскопами і пальти і нищили чеських учителів братської віри, напр. Гуса й др., а все таки

не всілі відмінити зовсім їх думок. В 1480 р. Біблія чеська була новітні напечатана.

А тут іще вченіх людей скрізь стало більше, почалось новоіароджіння наук і вчені люди навіть римської церкви почали читати Біблій грекькі й юдейські, збирювати а ними переклад латинський, перекладати частини Біблії на свою мову. Коли Німець Лютер став учити проти папи її епіскопів та проти римської церковної служби й задумав переложити Біблію на німецьку мону просто як юдейської та грекької. To знайшов більше 20 проб німецьких перекладів Біблії. To 1522 р. Лютер напечатав німецький переклад Нового Заповіту, а в 1534 р. повний переклад Біблії. З Лютера почалось рішуче протестантизм або реформація (переміна) в церкви римській, від котрої відішла половина західної Європи. Завдяк Лютеровим перекладом напечатані були англійські (в 1524 р.), французько-швейцарські (1535), голландські (1537), шведські (1541), фінські (1548), данські (1550), польські (1561, 1563) ітд. Фінський переклад лютеранських церковних книг і Біблії були перші книги, написані на мові Фіннів, також само було і з лютеранськими книгами на мовах литовській і естонській, котрі так стались письменними і уратовані були від загибелі^{*)}. Згодом, в XVIII-XIX ст. серед протестантів в Англії заклалась товариство, щоб печатати Біблії на всіх мовах, котрими говорять в англійській державі, а далі по всему світу, і сі товариства повноводили так в число письменних мов мови народів усього світу.

Оттак то вільний церковний рух проти римської церкви з думкою всесвітньою послужив до освічування всіх мов і національностів.

^{*)} Перша літописка книга була переклад Лютерового катехізусу 1547. Біблію передруковано в 1590 р., та друкований переклад почався в Лондоні як 1600 р. Шоб придушити протестантизм, почали печатати літописки і баути, але коли протестантизм у Літві замордо, то перестали. Літописки переклад, Біблії католік, син Гедройц відданий був в 1823 р. російським Біблійним Товариством, котре складалось під впливом англійських протестантів. Перша латинська брошюра була із заповідів, видавших протестантами в 1530. Далі відмінні протестантські кукини Біблії, лютер, катехізус (1556), І Повіт Завіт (1685) ітд. Тенер в Росії з усіх маліх, недержавних і міжземельних народностів належить стояти естонській і латинській, бо хо чи він їх не мають малік зовсім офіційного вживання, то мають по крайній мірі для себе досить розвиті літературі, а по числу часописів стоять досить велико, бо Есті мають на 900.000 людності 10 часописів, а Латині протестантів в прибалтійських губерніях на 1.100.000 людності 12 часописів, тоді як Латині-католиків в Вітебській губ. не мають відної. Безспорно, своїм лініям станов Есті й приблат. Латині (як і Фінні) обов'язані протестантизму.

обрѣтается в книгахъ нового перевода. Того ради сюю книгу, яко зданна писаную, вѣдъльъ есмы се выдруковать.^{*)} Отсі мудрі люде православія і католицтва і в найбільшій вороги, котрі спинили у нас і на Білій Русі зриєт національного письменства!

В XVII ст. у нас запанувало в країнах, що козаки відбили від Польщі, архієрейство та попівство православне, а в тих, що застались під Польщею, унітське, і церковне панство не потерпіло такого холопського непорядку, як переклади Біблії та інших церковних книг на просту народну мову. Так наша народна мова й не визволилась а під переконно-слов'янською чи старо-болгарською через те, що наша країні не пристала рішуче до все-європейського руху протестантизму.

Таким робом на нашій землі склався сумний стан річей, однаково в частинах із православними, із унітськими: що неділі або навіть що дія в церкві, котру наш народ привчили поозирати, із найбішого судю в справах духових, виявляється си заневага мові нашого народу, покажеть си, що мова та не достійна стати способом разоми між богом та людьми. Ось де найгірше „обругені“ в загальному амплуа єго слова, ось де перша підвачина всякої „денаціоналізації“ серед нашого народу, окрім того, що, як ми покажемо в сій час, се викванив старої болгарської мови в церквах на нашій землі було початто тією дорогою, котра привела осіннє життя російських Українців до помосковлення! І цікаво, що напів найревніші національники-пародовці серед Галичиніні слова не говорять про такої заневаги нашої народності мови церковю, про того коріння всяких денационалізацій нашого народу!! А якби вони глибше розуміли речі, то мусили б критиціти про те не ідеалетро дужше, ніж проти цензурих утиків на українськую мову із сторони московського уряду!

З усього попереднього огляду історії церковного „обругені“ по різних сторонах ясно, що коли в церквах християнських під піанованем єпископів та патріархів і пап з'явіл національний централізм і примус, то проти него винуть підняться рух просвітно-космополітичний, протестантський, і дойти по крайній мірі десь сторона Європи, котрі рішуче пристали до того руху, до поширення всіх мов народів — до національного автономізму в справах релігій. Але на сеому не спиняється вильні рухи протестантського; визволіні простих народів мов з під ярма латини в церкві причинались до того, що дати волю сим монам і з письменністі світському. І до того по різним сторонам Європи робились проби письменства на різних простих мовах, та все таки коли латина була єдиною святою мовою, то проби ті роби-

лись немов гріх ижай. Коли ж живі народні мови через переклад на них евангелії т і поєвітці в очах християнського люду, тоді вони почали сміливо вживатись для всякої писемності й науки.

Тілько ж державні обставини в Європі склалися так, що деяним народнім мовам пришлось боротись з іншими, котрі стани державними, називувались чужим людям, як колись латина називалася всяким народом у римській державі. Там склалися нові "обрушення", світські, котрі ми тепер і оглянемо.

Після того, як розвалилась держава римська, в різних країнах Європи склалися окремі держави, майже завше через вину перевагу певної національності над іншими.

В тих державах неминуче почав рости її свій національно-писемницький централізм, хоч на заході Європи довго він маскувався і адержувався перевагою мови латинської, наслідуваної від держави римської і піддержуваної церквою.

Коли, після того, як Нормандія осільє в Англії, більше менше закінчилося на заході Європи період "вандриків народів", — найбільше централізованою державою там стала Англія під королем норманського й англійського роду. Найпізніше коли королівська самоволя, зручно організована Вільгельмом I. Норманським за піоміч церкви, як противінство сучасному континентальному феодаламу, була зломлена дружинам напором різких етнічних народу (піоністство й міцність) і коли Англія стала монархією конституційною, то все таки державна сила там централізувалася так, як нігде в середньовічній Європі. Натурально, що перші етапетичні заходи до державно-національного централізму в тій Європі ми знаходимо в державі англійської. Звісно, як зневажало все єве саксонською при перших королях Англії з Нормандії та Англійців в їх французькою мовою. Знинки зовсім саксонську мову було за важко для нормансько-французької меншини, і вгодом виробилася в Англії місіана мова, новоанглійська, котра нескорін стала увіходити і в державне життя. (В перший раз сено мовою написаний був королівський маніфест в 1258 р. по при мові латинській і французькій, а в першій раз промова від імені короля в парламенті сказана була по англійському тільки 1363 р., значить майже через 300 років після того, як пофранцузжені Нормандія завоювали Англію (1066). Та ще й після того французька мова вживалася довго в державному житті Англії). Тілько ж в того часу тих енергічніші виявилися Англічане до денационалізації людності кельтівської, котра ще воставалася на британських островах.

Адміністративна політика Англічан у кельтівських країнах була зовсім римська: завойовуючи нову країну, Англічане оселяли там свої колонії, заводили свої порядки з свою офіційною мовою: французькою або новоанглійською (авіено, по при латині). Так поступали вони в Валлії і пізніше в Ірландії.

Вже англосаксени нищили національність Кельтів у Британії, але то було нищене самою людиною, щоб заняти її місце. Так перед часом Вільгельм Завоювачем нищенні були Британії в усій теперішній Англії, окрім західних окраїн. Зарає же після того, як Нормандія осільє в саксонській Англії, вони почали захоплювати землі Британії у Валлії (Wales), де держали себе, як потім іспанські "конкістадори"² в Америці. Але на півночі країни столиці ще кельтські державки, хоч і вони мусили призвивати своєї господарем короля Англії. Валлійці не були варварами, бо не тільки була аддіна християнами, а мали від X. ст. свої збори законів, писані по кельтському ѹ по латинському. Під кінець XIII. ст. найдужкіші князи Валлії заудмали увійти від Англічан. Коли архієписок англійський поїхав у Валлію, щоб спричинити повстанський рух, то валлійські барони сказали йому віправою: "Ми не хочемо покоритися Едварду I-му, королю Англії і не потерпимо, щоб наш князь покорився чужинцям, котрих мови, авічайї та законів ми зовсім не знаємо". Едвард побігав Валлійців і знищив їх національні державки. В країнах, котрі захопили норманські авантюристи (Lords Marchers), англійський король воставив порядки, котрі вони там завели, хоч там було багато феодального сповідства, котрого англійський уряд не терпів у себе, але в бувших чисто валлійських землях Едвард залишив англійські порядки. Осібний Statutum Gwalliae (1284) хоч і призначався по часті валлійським законам, та ставив висше їх англійській англійській адміністрації; чимало землі роздав король англійським піанам. Валлійців се не дуже то подобалось, і вони стали бунтуватися. Англічане били їх, а надто їх кобзарів-бардів. Бунт барда Оуена Гліндуря в 1400 р. був досить важкий, бо бунтовщик став князем широкої країни. Тоді англійський уряд видав такі закони, по котрим Валлійцям заборонено було володіти власністю в городах, мати які не будуть чини, несити в городах оружje; піблоти між Англічанами та Валлійцями були заборонені; Валлійць не допускався перед судом як свідок проти Англічанина; сходи та товариства Валлійців були заборонені. Остаточне підкріплювало власне товариства бардів і їх поезію, котра, як звісно, мала вилів на всю Європу. Такі закони були поновлені в 1447 р. Кажуть, що Генріх V. (1413-1422) виразив

заборонив школи й глиняні валийські. І тільки, коли подібні заходи принесли свій плід — підрівні національність валийську, то закони англійські за Генріха VIII. в 1536 і 1543 зробили особисті права Валійців і Англіянів дали депутатам Валії місце в англійському парламенті.

Се було прекрасно, тільки не мало безпосередньої ваги для національності валийських Кельтів, котрих при всіх англійських державних і адміністративних порядках не могла мати ніякого державного права, а при тодішньому аристократичному цензу депутатському не могла мати й посадів у парламенті, бо востасла тільки серед простого народу. Богаті Кельтив пошиглились, література їхніх земель і коли зовсім не имперла, то тільки дикуючи реформацію, а надто радикальними її сектам, котрих держава не тільки не призначала, а ще й досі примушувала адептів їхніх підстави податки на англійську епіскопальну церкву. Реформація і є секти принесли Валійцям переклад Біблії (1567 Новий Завіт, 1588 вся Біблія) й синк-таку реалістичну літературу. Далі прибавилось археографічно-лінгвістичне ділетанство, котре зацікавилось старкою кельтською поезією бардів, фольклором, і в XIX. ст. основалося спеціальне валийське літературне товариство, котре робить щорічні зібрані (Eisteddfod) по примеру старих бардів і оживило їй біжучу літературу на валийській мові.

Тепер у Валії на 1.859.895 душ людності ще говорить валийською (кімрійською) мовою 934.530, а в усій Англії 996.530 душ; а них зовсім не розуміють по англійському і говорять тільки по валийському 304.110 душ.

Валийська мова тепер має 11 часописів (усіх часописів у князівстві Валі 75) і школи, якісно, приватні. Позаяк в конституційній Англії розвивалася велика вільності товариства і навіть до недавніх часів не було міністерства народної освіти і все школи діло державою корпораціями, то її не могло ні відійти просто державою, скілько товариствами та субсидіями держави, котрі видавались через громадські й окружні шкільні ради, то її валийські школи можуть діставати державні субсидії. Тілько-ж тепер учать на валийській мові майже виключно тілько в школах недільних і спеціальних кельтських, котрого ми спомінаємо далі, пише нам що йому неизнані школи, котрі, при кельтському викладі, получали державну субсидію. Так тепер можна сказати, що, при англійській вольності, кельтська національність тільки терпиться, а не признається офіційно, коли не рахувати працівників в честь наслідника трону, принца Валії, на котрих тепер ради археологічного діл-

тантства, тащують ся валийський танець в старій національний одязі: а пледами через плече і з короткими юбками замісце штанів. Ліберально-радикальна партія, такі люди, як Гладстон, котрій живе в Валії, мають велику популярність серед Валійців і похваляють їх на працівниках за те, що вони енергічно відстоюють свою національність і мову, але офіційна ваги мова ся майже зовсім не має. Тільки недавно кілька законів та один рапорт були передложені офіційно на валийську мову, при чому уряд заплатив кошти перекладу. Знаклади два роки тому назав організації (по нашому повтовіті) автономії (*local government*) дуже радо приняті кельтськими патріотами в Валії і можуть стати політичними осередками їх руху але поки що наслідків їхів на кельтській національності не видно.

(Дивитися: York Powell — *History of England*; Erd; Waller — *Das alte Wales*; H. Gaidoz — *Les Celtes du pays de Galles et leur littérature* в *Revue des deux Mondes* 1871 Mars; *Revue Celtique* IV. — Sebillot, *Les langues celtiques dans les îles britanniques et en France*; Windisch — *Keltische Sprachen* стаття в *Encyclopædie von Ersch u. Gruber* II. Section, 35. Theil. До того ми додали власні досліди по газетам, а також по розмовам і листу оксфордського професора (Rhys), котрий тепер один з перших Кельтистів в Європі).

Розмову про Валію не можна скінчити, не нагадавши, що власне радикальний, майже зовсім беззаписький характер протестантських церков у Валії причинився не тілько до того, що тепер у усіх старих кельтських націй веє таки найливіше стоять валийська, але й до того, що Валія стала точкою, від якої валийська велика релігійно-просвітні рухи, котрі прислужились другим націям. В 1662 р., коли упала англійська республіка і повернувшись королівський уряд вигнав а параді 2000 попів за церковне й світське радикальство, один з них заложив «Товариство ширення евангелія в Валії». Се товариство стало приміром для інших, між іншими для такого, котре ширило евангеліє і на мові шотландських Кельтів горали (1709) і такого, котре ширило недільні школи в Англії й Валії (1785). На рішті в кінці XVIII. ст. один Валіець, Thomas Charles настояв, що, «Товариство ширення християнської науки» видало дігі 10.000 валийських перекладів Біблії, а далі змінився з кількома радикальними протестантами баптистами (від котрих тепер школа українська «штунда») і одним Німцем і задумав закласти товариство для ширення Біблії на живих мовах не тільки в англійській державі, а по всему світі. До такої думки пристав дехто і з англійською королівсько-епіскопальною церквою, і так повстало в 1804 р. товариство, засноване з людей усіх християнських церков — Бр-

танске й чужесторонне біблійне товариство (British and foreign Bible Society), котре почало з того, що випечатало 20 000 примірників Біблії валійською та 5000 Нові Запіти, а далі почало печатати Біблію або хоч Нові Запіти на всіх мовах (тепер коло 250) і розпустило досі коло 200 міліонів таких книг. Цікавий уряд того товариства по першому ще статуту: в комітеті мусить бути 36 членів, з них 6 чужесторонців, а 30 в Англіччині, 15 пріхильників епіскопальної церкви, 15 негідних з нею (десентів). Перші випечатані товариством книги були: Біблія в валійська й англійська та Евангелія по Івану на мові Могавків, дікого народу в Північній Америці. Ніхто більше сего товариства, котрого початах вийшли, як бачите, в Валії, не прислужився досі стільки для притягання до писемного життя най дальших і най диких народів, і, значить, для культурної автономії (світської вольності) народів. Тепер же слід по прикладу його захисти такоже всеєвітне товариство для ширення світської науки.

Покажу у свою роди національній загоріості: я колись мріяв, що наша Україна, 20 раз більша людністю ніж Валія, зробить щось подібне. Так мріяв я, коли бачив чимало Українців, старших і молодих, котрі присягались на тому, щоб поставити свій патріотизм на грунті передових всеєвітних думок: культурних, політичних і соціальних, і рішуче нести в свій народ ті думки словом і книгами. Відносини нашого народу до сусідів самі собою називали нам подібну пропаганду й серед них, а надто серед Жидів, Білорусів, Литвянів, Румунів, а далі навіть і серед Поляків і Великорусів. Та а тих мрій виповнилось тільки трохи чи: видрукування в Женеві перекладу української брошюри „Про багатство та бедності“⁴ для Білорусів та участя галицьких радикалів-Русинів в початках соціалістичної пропаганди серед Жидів та Поляків. А що до загалу українськості, котрі присягались до радикалізму 10-15 років назад, то де вони опинились тепер, видно з того, що тепер нам приходиться перед ними навіть доказувати шкодливість для української сприї римського клерикалізму вінчих „угодовів“. Так вони стали далеко не тільки науково-світського радикалізму й космополітізму наших часів, а навіть їд християнського радикалізму й універсалізму Валійській, основателям британського й чужестороннього біблійного товариства.

Ще нещасливіші ніж у Валії, випала історія кельтівської національності і далеко гірший стан її і тепер в Ірландії.

І тут Кельти, в той час як почалися їх стосунки з Англічанами, були вже не варварами, мали літературу, за-

кони, але були розділені політично, так що не могли протистояти як слід норманським авантюристам, а потім Англічанам, котрі завоювали частину Ірландії по берегу прольоту, починаючи з висадки Англо-Валійців в другій половині XII ст.

В Ірландії спершу важко було Англічанам подужати велику масу кельтівської людності, так що перші висадки англійців там самі почали покільчуватись. Англійський уряд піднівесь проти них на такі заходи, примір, котріх бачимо в Кількеннійському статуті 1366 р., котрій поділив Ірландію на дві частини — чисту й погану, англійську й кельтівську, з котрих остання була безмірно більша. Шлюбій кімнесто між Англічанами й Кельтами і навіть узяти мамку з одного народу до дитини в другого було заборонено, як державна зрада. Так само заборонено було Англічанину давати Кельтам коня чи абрюю чи ѹ інше. Заборонилось Англічанам усією компанією з Кельтами, а надто з бардом. Навіть монахи Кельти не могли ветунити в монастирі англійській і навірот. Заборонялося Англічанам носити одягу кельтівську й відійти на конях по кельтівському. Ні один Кельт не міг вести процесу перед англійським судом, так що навіть убити Англічанинові Кельта було вільно. Англічанинові заборонилось говорити по кельтівському, а коли б Кельт прімішався до компанії Англічан, то надто його земля конфіскувалась, а сам він замінався у тюрму, поки не вичиниться прохати прощення на англійській мові і т. д.

Кількеннійський статут за надто ідеальним, щоб його можна було цілком відернати на практиці. І після него не тілько Кельти ірландські жили, а навіть Англічане поселювалися і станови, як вказано тоді, ірпіс Hibernis hiberniores і бунтувались проти англійської корони. Коли в Англії виникла час гору монархічний абсолютизм при Тюдорах, то задумано було зробити кінець ірландській анархії й сепаратизму і вироблено була система, котру історик Греєв, — History of english people, II, 176) характеризує так: „Генріхом VIII-му мало було покорити Ірландію. Йому хотілось цивілізувати народ, котрій він покорив, хотілось правити ним по законам, а не самою силою. Але один тільки образ закону, який могли собі адумати король і його міністри, був закон англійський. Знайчений закон, котрій мав силу в Ірландії за границею Pale (країни, адміністративно заселеної Англічанами) ірландська система кланового уряду й громадського обладання землемо, так само як поезія й література, котрою славилися ірландські музик, але виміювались їхніми, як варварство. Єдиним способом цивілізувати Ірландію й поправити хаотичний безпорядок, котрій вона показувала їхнім розуму,

було — знищити всю кельтійську традицію ірландського народу «в роботі Ірландію англійською» житем, законами, мовою⁴.

Спершу англійський уряд думав іти до цілі постепенно, але настав спір релігійний між католицтвом і реформацією, а далі політичний між королями й парламентом, і в Ірландії, котра в усьому чинила на перекір Англії, англійський уряд узавис за найстрогіші міри.

Треба нагадати, що урядова (королівсько-епіскопальна) реформація, котру англійський королівський уряд Генрі VIII. і др. проводив в Ірландії, не могла пустити тут корінні, ні помогти так самій кельтійській національності, як по-міг радикально-сектантський баптистичний і навіть безпопіллярний рух у Валлії. Коли англійський уряд посыпал у 1560 р. в Ірландію нові церковні книги, котрі мусили там, замінили католицькі, то не збурив своїм заневагам проти кельтійської мови, а написав такі речі, котрі не лагодились проміж себе: «хоч, мовляв і найліпше було, щоб церковна служба спралмалася на такій мові, яку люди найліпше розумлюють, та позаяв важко печатати ірландськими буквами й мало в цій державі розуміється в них, то й нічого справляти в Ірландії службу церковну мовою краєвою, а хай уживавшася коли не англійська, то латинська (King, Church History of Ireland l. 755).

Не диво, що Ірландці були холодні до такої реформації і воліли вже стару церкву з її латинською службою, до котрої вони приймали вже привикло. (Нагадаю, що проби автономії в церковному житті її письменності Ірландців були підкорані римською церквою за помічою Англичан іже вже в XII ст.). Англійський уряд страшенно мстився на Ірландії за їх бунти на користь римської церкви, а потім королі Стюартів, котрі Англичане дійсно проганяли. Звісно, що виробляли в Ірландії англійські уряди Генрі VIII., Елизавети, на решті голови англійської Республіки Олівера Кромвелла. Остаточні пислі походу 1649 р. майже знищив Ірландію, відновлюючись біблійними картинами війни Йідів з Хананеями. Тисячі Ірландців були перебігти, десятки тисяч вивезено на тяжкі роботи в Америку, де їх навіть продавали, як Негрів. Милост була, коли уряд позував Ірландцям виселитися на службу в Іспанію та Францію. В усьому краю востались тільки 850.000 душ, з котрих 150.000 були іммігранти в Англії й Шотландії. Спеціально для Кельтів Кромвель назначив тільки одну з чотирьох ірландських броній (Comanaché), і нею землю їх розвад Англичинам, в котрих поробились лендморди. Не треба забувати, що така денационалізація йшла поряд з державно-адміністра-

тивною централізацією між Шотландією, Ірландією й Англією.

Такими заходами, котрі, хоч і не так радикально, підновилися і в XVIII ст., не зломлено сепаратизму ірландського, котрий витворявся навіть у поселеннях в Ірландії Англичан, але зломлено кельто-ірландську національність. В 1861 р. на 5,798.967 мідності в Ірландії було вже тільки 1.105.536 Кельтів по мові, а в 1881 р. на 5.174.831 усеї людності. Кельтів було тільки 950.680 (18%) та й в тих лише 103.562 говорило тілько по кельтському, а решта вже говорила їй по англійському. Ніяких державних прав кельто-ірландська мова не має, і література на ній майже не існує, хоч у нойніші часи заложилось осібне Товариство для охорони й плекання ірландської мови. — The Gaelic Union for the preservation and cultivation of the Irish Language). В самому автономному, але й у сепаратистичному руху Ірландії хоч іноді горяче говорить про кельтійський дух, незгідний з англо-саксонським, та все таки спеціально кельтійська мова не грає ніякої ролі, і Ірландія властиво показує примір великої англо-ненависті при англійській мові.

(Див. Beaumont — Irlande; W. A. O' Connor Old History of the Irish People I-II; Em Lawles Ireland (the story of the Nations); Green — History of english people I-IV; Sébillot в Revue celtique IV; Windisch — Keltische Sprache, Brockhaus — Conversationslexicon, Irland.)

Богато б треба було нам говорити, як би ми схотіли прослідіти долю кельтійської національності в Шотландії, історія котрої досить спутанна дрібними спарками й мало відома у нас звичайній публіці. Та для нашої цілі досить буде привести кілька найголовніших фактів.

Держава Шотландія певно почалаася серед Кельтів, котрі дали їй ім'я (Scots): та вже раніше центр сеї держави перейшов у південну, адмані поаскановану країну, на котру потім упалила новоанглійська національність. Уже в шотландських законах XII ст. (Regiam Majestatem), писаних по латинському, видно, що старе кельтійське звичаєве право дуже було упосліджене. Все державне життя спралмалось уже від того часу на мові англо-шотландській, коли не на латинській, а кельтійська (гæльська) зоставалася тільки для звичайного словесного права в горах, але словесної, хоч досить багатої поезії, званих а ірландськими, та під часті для заміток церковних. Ледви під кінець XV. ст. літературні аматори почали заневажувати в горах Шотландії народні кельтійські пісні, та й то ще не досить певно. Реформація, котра, як звісно, прийняла в Шотландії радикальний, женевський напрямок, почала було поєвашти й

кельтійську мову, коли слідом за англо-шотландською книгою церковних псалмів і молитов (Book of Common Order), подібна книга була зроблена на кельтійській мові й напечатана в 1567 р. То була перша печатна книга кельтійська. В 1690 р. видана була Біблія для Ірландії з словничком для шотландських Кельтів.

Таке положення була культуруючою перевідкою для знищенні гаельської мови. Але ж державні пораді в Шотландії все йшли до такого знищенні, по часті й не без вини самих Кельтів, отрія, як Горали (Highlanders), вживали роботи і драмзини проти себе більш освічених англосаксонських Підодолян (Lowlanders). Замірі знищили Кельтів-горали пішли в Шотландії систематично, коли Шотландія прилучилася до Англії в XVII-XVIII. ст. Англо-шотландський уряд почав убільшувати силу княжеских горальських над простирами народом, а поряд в тим напирали на те, що вони перемінили свою мову й змінчі на англійську. В 1616 р. уряд обов'язував тих князів посилати дітей своїх на Підоділ, щоб вони там училися читати, писати й говорити по англійському. Акт королівської Ради писав тоді про сей примус, що є «єдиний спосіб, щоб вивести панів горальських з варварства і приготувати їх зреформувати їх країну і довести її до побожності, покірливості й освіти (to godliness obedience and civility)».

Недоволіство шотландських горалів проти уряду англійського, а надто в XVIII. ст., коли вони ставали дужче нахиляти на них, потягло їх підпорядки династію Стюартів, коли їхні вигнани Англічане в 1688 р. З того часу Стюартів кілька разів піднімали бунти між горалами Шотландії; після кожного бунту англійський уряд все більше нагнічував на них горали, виперачуючи їх з рідної країни. В 1725 р. зважено було одібрати в горалах гвери, а після бунту 1745 р. заборонено навіть одягу горальській й кождій горал мусів давати ось яку, кумедну тепер, присніть:

«Приємтесь, що так само як мушу я відповідати перед Богом на великий день страшного суду, так і не буду, не мушу держати в себе ружі, ні пистолета і ніжного гвера, і що не буду носити тартану (tartan) — особина матері для одягу, пледу (pleid) — паль і нічого з грецької одягі (Highland-gar), а коли я буду таки робити, то нехай я буду проклятий на моїх справах, то родині й матку моєму, — нехай я ніколи не побачу ні жінки мої, ні дітей, батька, матері, ні приятелів, — нехай я буду вбитий на війні із боївниць, і лежатиму без хрестильничого похорону, в чужій землі, далеко від гробів батьків моїх і родичів, нехай се все нападе на мене, коли я аломаю мою присніть.» (Цікаво, що після сей нагінки на національну одягу

шотландських горалів, знаменитий актор Гаррік, граючи Макбета, не смів появлятися в сій одязі на сцені в Лондоні, щоб не «проваляти» спектаклю. *Leaky — History of England in XVIII. cent. III, 53-54.)*

От такими заходами Англичане дуже підрізали національність шотландських Кельтів. Коли вони зовсім їй не знищили ще досі, то тільки через те, що всі тікні новий освітній рух узвів під їхній захист і гаельську мову. Ми бачили, що освічені люди зацікавились народними піснями гаельськими та що на мову гаельську почали перекладати й протестантські святі книги. Нерідко приходилося гаельським поетам писати по своюму, а друге дало сике таке релігійне письменство гаельське. В другій половині XVIII. ст. велику цікавість до гаельських народних пісень та перекладів збудив по всьому світові Макферсон, видавши переробки їх по англійському мові біль поезії старого епівака Оссіана. Потім видано частину кельтійських матеріалів Макферсона. В XIX. ст. склалась кілька товариств для досліду поезії гаельської та пленканії її мови. Тепер сюди можна говорить у Шотландії коло 300.000 душ на 3,735.000 усієї людності, а в усій Великобританії 309.254 душ, з котрих однак тільки 48.873 не говорять по англійському. Ніякої офіційної сили мова гаельська не має і в усіх публічних інститутів вживання тілько в церквах. Само собою розуміється, що мовою той пільно вживати в приватних школах і що вчені спеціалісти учать про неї по університетах, як про наукову цікавість.

(Див про се все: *W i g t o n — History of Scotland I-VIII; Mac k i n t o s h — History of civilisation in Scotland I-IV; Se b i l l o t ' в Recens Celticus IV; W i n d i s c h — Keltische Sprachen.* Ми додали даючи замітки після пр. Рисса.)

Рівнини долин трьох кельтійських націй, лише можемо не заприміти, що лініє в них вийшли Валайци, у котрих запанувало радикальне, майже зовсім безпопівське протестантизм, гірше вже шотландські горали-пресвітеріанці (полівці), а найгірше Ірландці, котрі встались при римському католицтву.

Другою по черзі централізованою державою в З. Європі, після Англії, виявилась Франція, хоч і на другий лад, абсолютно-королівській і бюрократичний. Політика Франції до недержавних національностей була також сама просиріційна, як і англійська. Ми оглянули доло найважливіших недержавних національностей у Франції в своїй праці *Новокельтське і провансальське движение* в Франції (Вістник Европи 1875, авг. сент) і шануючи формат «Народа» не будемо повторюватись. Суть діла в

тому, що з недержавних національностів Франції кельтійська — бретонська не вспіла ще вийти з під латини, як дісталася під панство французької мови, так само як і іберійська — біскайська. Обидві вспіли собі добути з усіх публічних іншестітів в середні віки тілько містерії (релігійний театр) та почасти церковну проповідь, за котру широким католицьким духовенством вважалася енергічніше тілько в новітні часи, під страхом протестантизма, а надто інобінського переслідування в часі великої революції. (Переклад Нов. Завіту на бретонську починився тілько в 1827 р., а всеї Біблії тілько в 1866 р.). Ріжкі діалекти мови провансальської (langue d'oïc), почали відійти від церкви ерецькі (альбігоївці і др.), в актих муніципальні й провінціальні, як за проводом римської церкви наскочила на французьку Україну французька Москва в образі хрестового походу проти альбігоївців у 1209 р. і підрізала сходи другої французької національності на низі публічного життя, і з того часу langue d'oïc повернувся в забуття історію музичицьку мову, аж поки не нагадав про неї новий літературний рух у XIX. ст.

Така була в середні віки доля недержавних національностей на західній половині теперішньої Франції. Чим було тоді спеціально французьке королівство на сій половині, тим було на східній герцогство Бургундське. Воно мало свою "огородину". Нідерландські землі, заселені фландрсько-голландськими та варіаціями долинно-німецького племені. Богаті через ремесла й торг, порівніні й почасти юридично ввязані з німецькою імперією городи нідерландські були не те, що села етнографічних островів біскайської й бретонської мови. В городах нідерландських виросла своя література; будина автономії городів тих рано стала писати свої публічні акти житвою народною мовою, примушуючи пізнівати їй їх феодальних кнізянів своїх, навіть таких, як граф Фландрій, котри мали підданіх і французької мови (Валлоні). Та тілько коли бургундські герцоги з кінця XIV. ст. прилучили, правда, й неправдами, до своїх французьких земель нідерландські, так зараз же вони почали давити нідерландську національність. В них заходах бургундського уряду французької національності ми бачимо першінців в новій Європі, примір, свідомого національного централізму, системи денационалізації, направленої проти національності високо культурної й цілком свідомої себе його права на автономію.

Хоча двір бургундських герцогів XV. ст. тощевся в роскошах у податках, що йшли від нідерландських городів, але при тому дворі систематично виключена була нефранцузька мова й висміювались делегати міщан і лицарі ні-

дерландські, котрі нею не говорили. Правда, коли треба було Філіппу Доброму (доброму для панів!) проходити прибавочі гропеші (Bedien) у нідерландських міщан, то він обертається до провінціональних соймів (Staaten) по нідерландському, але коли городяне, котрі не могли виносити герольгського здиретва й заневаги його прав, бунтувались і війна йм не застігла, то вони мусіли проходити в герцога ласки — по французькому. А до того бургундські герцоги поставили над автономічними городами судами нідерландськими апелляційні палати й найвищий суд — герцогські, з процедурою римсько-французькою і з мовою урядовою французькою. В своїй "обрушительній" політиці, герцоги Бургундії йшли по дорозі, на котру вже раніше ступали Французи, графи Фландрій, а також король французькі, їхні спадкоємці. Цікаво, що коли король Франції пішов 1882 р. на поміч графу Фландрій проти бунтуваних фландинських міщан, то в армії союзників було під остріхом смерті заборонено говорити по фландинському, хоч там були лицарі в фландинського краю.

Інтересно буде при цьої нагоді замітити, що бургундські герцоги, а надто король Сміливий — так само руйнували непокірні їм городи нідерландські, як і Московські Івані III і IV Новгород, так що нідерландські хроніки звуть короля іменем Грізний, Le Terrible.

Цей напис "Француженів" вкіп в бояротратичною централізацією і деспотизмом господаря, викликав у Нідерландах перший в історії Європи примір закона про рівноправність національності в змішаній державі. В знаменітій Великій Прівілії, котру вважають депутатами різних провінцій Нідерландських в дочки Кароля, Марії, (1477) — в дему акті, котрий єдиний во світільших примірів і політичного лібералізму середнього, поставлено було, що спільна всім провінціям канцелярія мусить мати в собі мусіти обох національності, французької і долинно-німецької, ознакомлених з обома мовами і що всяки приписи, обявлені в якій країні не красивою мовою, — не мають вартости. (Дуже жалкуємо, що не маємо тепер під руковою тексту цієї Прівілії, котрий надрукований в *Vergameling van XXIV originele charters 1787* в часі повстання бельгійців проти Іосифа II австрійського, а говоримо про неї з других рук, між іншим в книзі *De-Levelye, Le gouvernement de la démotacité*).

Як вісіно, значна частина французьких земель Бургундських герцогів, одійшли, за часі тієї Марії до Франції, тоді як Нідерланди одійшли до габсбургско-іспанського дому. Через це напис, "Француженів" Нідерландів спинився, а в північних провінціях, котрі вибились із під

габсбурзько-іспанського дому в окрему, вільну державу зовсім перестав. Але в південних провінціях, котрі тепер складають Бельгію, цей натиск заставив по собі видні сліди, — інтересно, що наїві уряди іспанські та австрійський вживали ли та французькою мовою в XVII і XVIII ст.

(Факти боротьби бургундських герцогів з Нідерландами можна знайти в Баранті *Histoire des Ducs de Bourgogne*, а також у великих заводах історії Франції Мішеле Мартена. Про адміністративну політику бург. герцогів у Нідерландах див. *Wenzelburger, Geschichte der Niederlande*. I).

Заборвши більшу половину земель бургундського дому, французька держава стала виникнути в себе систему централізації, а далі поєднувшись до Рейну, забираючи вже й країни німецької мови, долішньої, як частину Фландрії, й горішньої, як Альзас. Тоді й французька держава стала на дорогу „офранцуженії восточних окраїн“ ще більше рішуче, бо від часів бургундських уставів розвинувся ідеал централістично-бюрократичної адміністрації. Я маю право думати, що політика напр. Людовика XIV у Фландрії, Лотарингії й Альзасі, в її апелляційними судами й іншими палатами її адміністрації виключно на французькій мові, досить звісно скілько не будь образованій публіці, бо про неї говориться наїві і в гімназіальних учебниках, і через те не буде тут розводитися про ю справу.

Вже книга Токвіля *L'ancien régime et la révolution*, котрая з'явилась а сорок років тому назад, показала ясно, що велика революція французька в адміністрації Франції тільки викинула роботу старих королівських політиків Франції, як Рішельє та Людовік XIV. Республіканці-якобінці, се властині вітруючої державної централізації. Вони, вкупні з Наполеоном І, котрій зібраав коло себе їх зостатки, виробили ту систему політично-адміністраційну, котра стала вірцем для всіх бюрократичних порядків Європи, включно до Росії й наїві почести до Туреції. Інтересно, що французькі республіканці-якобінці виробили логічну, свідому, еєстему, підперту наїві формально прогресівними аргументами і розширили попередні заходи французьких королів до „офранцуженії окраїн“. Вони конечні батьки новішого державно-національного централізму, усіх сучасних германізацій, мадяризацій, обрученій і т. д.

По часті я говорив про се в праці „Новокельське и провансальське движение во Франции“, але треба сказати про се ще тепер і трошки докладніше.

Я думаю, що історія велико-французької революції стане найменшою, коли в ній розріжнити два уклади, говорючи терміном Костомарова: французький і піарський. Революція всефранцузька, приготовлена всім попереднім культурним процесом і почата пропрівіональними бунтами в 1788 р. (в Бретані й Дорсії), дала Декларацію прав людини й громадянині 1789 і конституцію 1791 р. Але Парижу цього було мало: він хотів радикальнішої реформи та ще й не тільки політичної а й релігійно-філософської. Звісно, в теорії Парижа мав рахунок, та тільки практично матиме рахунок хиба в XX ст. Коли виникло, що пропрівія не може піти за Парижем, тоді теоретикам радикальної реформи при тодінівших вичках думки її учників, вихованих віковою школою абсолютизму державного й церковного, не восталось нічого, як, опершись на Париж, узятись за абсолютистичну палку й нею гнати всю Францію по дорозі поступу. Ось головна, внутрішня причина, чому республіканці-якобінці взялися за політично-адміністративну централізацію, цілком протиєнні засадам „Декларації прав“, до котрої і вони молились. Другу причину, між іншими і роялістично-коаліційна війна — побічно.

Підтагаючи пропрівії до свого ідеалу, якобінці наївнілись там і на недержавні національності в їх мовах, котрі почали було відживати серед темпа того руху, що зродив „Декларацію прав“, і між іншими перекладали по своєму її декларацію. Проксибовані якобінцями громадські елементи, починаючи від попів і роялістів і кінчаючи республіканцями федерацістами, інвінціюю по пропрівіям і взялися і її за пропаганду своїх ідей на недержавних мовах, почасті протестуючи при саму проти диктатури Парижа над усією Францією. Якобінці вбачали корінь лиха в самім факті життя недержавних мов, відмінних від святої „мови Декларації прав“. Вони поспішилися як найкорінніші винищити ті мови.

8-го листопада II-го року республіки Барер, член Комітету державного поратунку (*Comité du salut public*), зробив у Конвенті рапорт про єю справу. Ми мусимо спинитись довше на сім рапорта, бо документ цей має в собі всі сорти Катковидини, які тепер можна здібати напр. у російських національних централістів, починаючи від консервативних і кінчаючи революційними, котрих теорії ми розбрікли в книжці *Историческая Полша и великорусская демократія*.

Барер говорив: „Громадяне (citoyeus)! Тирани, змовивши проміж себе, сказали: неузвіту було заше нашим найдужшим помічником; піддержкім же неузвіту; воно тво-

рить фанатиків, вбільшув скількість противореволюціонерів; відсунуло Францію до варварства, — послужилось, а народів мало освічених або в тих, котрі говорять мовою іншою, ніж мова спільноти просвіти.

Комітет зразумів скла змову неуцтва й деспотизму.

„Я тепер зверну вашу увагу на найліпшу мову в Європі, на ту, котра перша освітила отверто права людини й громадинна, на ту, котра має на собі право передати світові наявисні думки про всю й найбільші по-глиди держави“.

Зілено для Барера се мова французька. По його словам, вона недавно ще була нівельницькою, дворова, але від часу революції люде з усіх країн Франції заговорили нею в виразом волі й рівності.

„Тільки чотири в точки в республіці, на котрі мусите звернути увагу революційний законодавець, з погляду мов, котрі найбільше протиніши ширено громадського духу й ставлять переносні знання законів республіки та їх виконку.“

„Між старими мовами, гальськими (*velches*), гасконськими, кельтійськими або ехідними, котрі творять відмінки в відносинах різних громадин і країн нашої республіки, ми запримітили (ї) рапорт послів національних говорити в один голос про се з різними агентами уряду, посланими в департаменти, що мова так названа бретонська (*bas-breton*), мова баськів, мова німецька та італійська продовжують царство фанатизму й забобонів (*superstitions*), перешкоджають революції проникнути в девяตі важких департаментах і можуть сприяти ворогам Франції“.

Барер огляда сі мови, при чому, говорючи про італійську на Корсіці, вказє, що на сім островів народ наївіть не знає про істнування нових законів, бо вони написані мовою, котрої тут народ не розуміє. „Правда, — казе Барер, — від кількох місяців наші закони перекладаються на італійське, але я чи не ліш було поставити там кількох учителів нашої мови, ніж перекладчиків на мову чужу?“...

„Ось уже три роки, як законодавці ради говорять про народно, освітні... Закони про виховане мають виготовити ремісники, артисти, ученіх, літератів, законодавців, чиновників; — але найперші закони про виховане мусить приготувати громадини, — отже що є бути громадинном, треба слухатись законів, а щоб їх слухати треба їх знати. Значить, ви обговорюєте дати народу перше виховане, котре дасть йому можливість розуміти голос законодавця. Яку ж противність показують всякому розумному порядку департаменти Рейнські, Морбіганський, Фі-

ністеріе і т. п.? Законодавець говорить там мовою, котрої ті, що мусить виконати закони й слухати їх, не розуміють. Старі держави не знали такого разячого й небезпечноного контрасту.

„Треба розповсюдити (*populariser*) мову (державну), треба знищити сю аристократію мови, котра неможе стати націю осіченою серед нації варварською.

„Ми зреволюціонували уряд, закони, звичаї, порови, одежду, торговлю, саму думку; треба ж зреволюціонувати мову, котра слугує йим щоденним струментом...“

„Федералізм і заборони говорять по бретонському, еміграція та ненависть до республіки говорять по німецькому, контрреволюція говорить по італійському, а фанатизм говорить по бакському. Розбіймок сі струменти складають їх будь!“

„Комітет подумав, що треба вам предложить, як річ нагличу й революційну: поставити в кожній громаді в означених департаментах по вчителям французької мови, котрій мусить учити молодих людей обох полів і читати кожної декади всім громадянам закони, декрети й накази, послані Конвентом. Сі учителі будуть перекладати устно закони, їх лекцію розуміння їх, в перші часи. Рим наставників молодіжі, начавши єї читати закон 12 додок. Франція буде навчати частину громадян французької мови по книзі Декларації прав...“

„Як би я сказав таке деспотові, то він би мене виліз; за часи монархії кождий дім, кожна громада, кожна провінція була немов осібною державою, по життю, обрядам, законам, звичаїм і по мові. Деспот має потребу розділити народи, розділяти країни, інтереси, перепідкорювати стосунки, спиняти однаковість думок. Деспотизм піддержує різницю мов; монархія мусить бути подібна до Баварійської вежі і ділти тирана нема другої загальніої мови, окрім сили, що б мати поседунство, та податків, що б мати гроші.“

„А в демократії, протицивно, — нагляд за урядом довірено кожжому громадянину; що б наглядати за урядом, — треба його знати, треба надто знати його мову.“

„Кілько видатків ми зробили на те, щоб перекласти закони двох перших державних рад на різні мови Франції, — так мовби то ми мусимо підпирати сі варварські жаргони і єї грубі мови, котрі можуть тільки служити фанатикам і контрреволюціонерам!“

„Залишити громадин в незнані мови національної (*nationale тут — державної*), — значить зраджувати батьківщину...“

„Громадяне! мова народу вільного мусить бути одна і та ж сама для всіх!

„Що се таке? Тоді як чужі народи на всім світі учаться моєї французької, — сказав, що в самій Франції є 600.000 Французів, котрі не знають ні законів, ні революцій, що виробляються серед них?!

„Треба нам мати гордість, котру мусить давати первенство французької мови в того часу, як вона стала республіканською, треба нам споннити обов'язок!

„Залишмо мову німецьку, мало прилучну для народів вільних, поки (в Німізах) не впаде уряд феодальний і воїнський, котрому вона служить найдостойнішою окрасою.

„Лишімо мову іспанську для її інквізіції й університетів, поки вона не виголосить вигнанія Бурбонів, котрі відняли трони в народів всіх Іспаній.

„Що до моїв англійської, котра була великою її вільною тоді, як вона обогатилася словами: величчество народу, то тепер вона стала мовою уряду тиранського ненавистного, банків та некель!

„Тільки та мова, котра дала свої звукі вольності її рівності, мова, котра має законодавчу трубоуну і 2000 трибун народінх,.., котра росказала всій Європі про вартість 14 армій, мова, котра служить струментом слави відвоювання Тулона, Ландуза, Фор-Бобана й знищення армій королівських — тільки така мова може стати всесвітньою.

„Се амбіція геній вольності; юнії викона! А ми — ми обов'язні перед нашими согромадянами, обов'язні за дія ствердження Республіки зробити так, що б на всім її обшарі говорилося мовою, котрою написана декларація прав людини⁴.

Конвент дав декрет в духу цегого докладу, а скоро після того слухав новий доклад, Грегуара, про потребу її способи змінити всі народні вимови (ratois) і розповсюдити мову французьку⁴, і видав прокламацію, аложену Грэгорам:

„Громадяне: ви маєте щастя бути Французами!... Ви ненавидите федералізм політичний; відкликните її федерацію мови! Мова мусить бути єдина, як республіка⁴ і т. д.

Відповідно таким поглядам, політики Конвенту постулювали не тілько у Франції, а й в тих країнах, котрі вони покорили, „увільнюючи їх від тиранства короля⁴, як напр. у Бельгії, де мова фландрійська до останку вичинилася з урядом. Слідом за політиками Конвенту пішов Наполеон.

(Ab. Vinson La Convention et les idiomes locaux в Mélanges de linguistique et d'antropologie par Ab. Hovelacque Em. Picot et J. Vinson; De Haulleville — La nationalité belge. Gazier — Lettres à Grégoire sur les patois de France 1790. 94 Documents inédits sur la langue, les mœurs etc).

Так виробилась система французького націоналізму централістичного, про котру в ранішні часи не мали і думки. Ся система пустила серед Французів глибокі коріні, так що тепер ніде нема такого унітарізму, як у французького громаді. Звісно, коли в XIX ст. по недобритим національністям Франції піднялися рухи до відродження національних мов, то серед висококультурних Французів знайшлось досить ділантів, що б смакували в тих руках і похваляти їх. Але се, по крайній мірі доси, не має пікакого впливу на офіційне життя; ні в школах, ні в урядах не допускається мова, інша від державної французької. Звісно, не маючи попередньої поліцейської цензури, уряд французький в XIX ст. не міг видавати заборони на книги не-французьких мов; але не треба думати, що б нові провінціально-національні рухи не мали проти себе Каткових в пресі французькій. Я приподів у „Вѣщник Европы“ примірі криків їх проти „сепаратизму“ провансальського, в котрому нема десятої часті того соціально-політичного елементу, який в напр. у Шевченка. Я міг би привести ще новіший примір, та мушу берегти панер і час.

Росказую іначі факти. Років 3—4 назад дозволено мені жити літом в Савойській долині серед досить освічених Французів. Між ними одни, інженери, був з Провансу, а другий інспектор академії в Бретанії. Саме тоді париська пресса чимало писала про провансальських патріотів „фе́млорів“ в поводі екскүреї, котру робили аматори в Іронві, де в руїн амфітеатру париські актори грали трагедію Софокла (по французькому) і де потім прибіжні брали участь в поетичних правниках фе́млорів. Парижане народ до всього цікавій, а до того серед літературної громади в Парижі має вплив симпатичний романіст Доде, провансал (як Зола) і принтер Фр. Містраль „короля фе́млорів“ — так що парижане євгелізались наявіть дивитися на популярну процесію, досить дитячу, з „Тараською“ (амій, котрого вінів коло Тараскону, герой краївої легенди). Тим більше вони любовались „південними“ літературними працями під південним небом⁴. Але, як звичайно, не обійтися в пресі і без виступів проти південного „сепаратизму“.

В нашій вілледжітурі під Монбланом читалось Le Temps, котрий давав горячі описи екскүреї, пера Фр. Сарсе, відомого критика й прихильника „дімектів і ратоїс“. Довідавши, що один з наших сожителів по готелю про-

вансаль, я згодні розмови на рух фелібрів, але дістали відповідь, що ее справа цікава поетична, празникова й глибоко і щоденне життя не може й не мусить іти, бо інакше вона розділить Французів на дві нації. В суті се ж саме казав міні ї один із шефів фелібрівам, поет Руманії, коли я був у него в Авиньоні в 1872 р. Я заважав, що поки виесь рух фелібрів буде обмежатись на поезіях, доти він застанеться кружковим і поверховним. — Шо робити? питав Руманія. — Писати популлярно-наукові книжки, виборчі маніфести, говорити по провансальському на мітингах і т.п. коли вже закон не поволяв нам учити по своєму в школах. — Таке саме говорив нам один наш компатріот, замітів при сему молодий фелібр, що був з нами. — Хто такий? — Професор з Гельсінфору (се був „Фінноман“. Потім таке же говорив фелібрим імператор бразильський, і слова його були приведені в Атланта Рювенеас) — Знаєте, сказав мені Руманія після одної такої розмови: на се нам зважатись трудно, бо ми все таки Французи (parce qu'après tout nous sommes des Français).

Тепер фелібрішишли трохи даліше: трохи більше пишуть проозою. Містярі навіть говорять про те, щоб пустити мову провансальську в школу, але се все дуже слабе, коли порівнати навіть з працею і амаганими україно-філь у Росії.

Коли я зачепив інспекторство-бретонця, то він мені з гордостю сказав, що він, хоч родився в Бретані, але мови бретонської не знає й не хвалить не тілько проб писати нею, а навіть того, що урід піддержує істинування єї моїм тим, що дає вчителям народним школах із тамошніх людей, котрі все таки, бачучи, що діти не розуміють по французькому, обертаються до них хоч по бретонському. Треба, казав мій собеседник, послати туди учителів чистих Французів, щоб слова не говорили бретонського, і тоді сразу справа буде б скінчена! „Ну, кажу я, треба нам узяти примір з нашого уряду, котрий навіть понів насила в Грузію таких, що слова грузинського не знають, тає що навіть тайна спільні там відбувається з драгоманом¹⁵. „Справаді¹⁶ сплати мій бретонець і арозумішини в словах моїх іронію прибавлю во сміхом: а, се дуже вже сильно, спойль “з драгоманом“. „Правда, сказав я, але веде ще радикальніше до “трумпу національної мови над країнами жаргонами“.

Можу завірити, що 99 на 100 звичайних осічених Французів дивиться на пату, як мій бретонець-інспектор.

Не так давно моя родина купалася в океані в біскайському місточку Гетарі, коло іспанської границі. Раа вели-

ченська компанія гостей з різних провінцій Франції, різких професій, гуляючи коло містечка, наткнулась на дітей і хотіла щось розпитати в них. Але діти ничего не розуміли по французькому, а гости не вміли ні слова біскайського. Гости естранено розсердились, а надто одна дама, котра вилаяла дітей в духу Конвента, доказуючи їм, що вони „Французи і мусить знати свою національну мову“. На горе, діти не розуміли її сеї рапці. В усій компанії знайшлася тілько одна людина, котра доказувала, що коли ми зайхали в біскайську землю, то ми мусимо й вивчитись біскайської мови, а коли ні, то хоч терпіти, що біскайські діти нас не розуміють. И та бѣ — Українка! Решта знала тільки одно: тут Француз, вони Французи, вони мусить говорити по французькому!

Не диво, що єдина концепція від держави французької, яку дістали недержавні „жаргони“ в остатні часи, є розкаяні міністри пошт (фелібр), щоб за телеграмами провансальські й бретонські у Франції платити не 15 сантів за слово, а 5. Бачите, тепер у всій Європі можна посилати телеграми на який кому вгодно мови, навіть шифровані, аби латинськими буквами та грабескими цифрами. (Я сам не раз посыпал і получав телеграми у Швейцарії й Франції російські й українські). В середині Франції тариф на телеграми писани мовою французькою 5 сант. за слово, за мови чужесторонні (langues étrangères) по 15 с. От фелібрії підійшли до свого товариша, котрий став міністром пошти, а тим, що мова провансальська не чужестороння, а теж французька країна б то, і міністр підвів єї під 5-ти сантівний тариф: та до компанії привабливі і бретонську! Фландрійську, італійську й біскайську тоді забуто і не знаю, чи потім хто добився і їх чи, скорше, ні. Але Кагаков в печаті французької не пропустили протестувати її проти такої концепції провансальським і бретонським.

Найгірше у Франції стоїть справа недержавних мов через те, що там вона мусить боротися не тілько з законочними, а й звичайними, в яких французька громада страженно консервативна. Звісно, що дім Франсуаза лексичне перемінити форму держави, ніж викинути зайву букву в академічній ортографії. По часті мови нема в Європі більше централістичної громади ніж французька. В Германії такій Момен так і ріжкі свої лекції голштинським акцентом, і в школських книжках побачите примірні провінціальні поезії Грота, Кобеля і т. і. В Італії ще більше вольності: там по провінціям в театри, де грають на діалектах, і ніхто не бойтися вимови, а то й розмови на діалекті. Сам перший король одної Італії, умираючи, говорив до свого сина по пемонтському. (В Італії в кур'юзна мішана

нини пірткіуларізму у юнітарізмом. Напр. між офіцерами армії вважається до добрий тон закидати по пемонському, бо кадри спільної італійської армії вийшли в Пемонту і Віктор Еммануїл любив пемонську мову; на флоті закидують по генуезькому).

У Французів все, що нагадує *patois* висміюється. І сей дух передайшов наскільки у т. ви. французькому Швайцарію, де женевець буде недовольним, коли ви його назвате Французом, і скаже вам: „я же не женевець“, і тут же поправить дитину, коли вона скаже або вимовить слово на лад женевського патуа. Водеський кантон (*Vaud-Waadt*) більшою частиною належить вlastиво не французької мови, а до провансальської (*langue d'oïc*) і має в себе поети-лауреатів на зборах фелібрів, але борони боже, що б у школах кантону або в урядах вживали хоч слово в кантонального патуа, а не в академічній французької мові! Інше в німецькій Швайцарії, де хоч книжка й автора мова все таки *nein-hoch-deutsch*, та і в домі богатого бюргера і в школих розмовах і на мітингах і на *Landsgemeinde* почуті ріжні варіанти *Schweizer-Dütsch*’.

Останніми часами науковий фольклорний рух почав трохи перемінити погляди французької громади на патуа (недавно стала виходити спеціальна *Revue de Patois*) паралельно тому, як і в адміністративних порідках потроху вводиться децентралізація. Але винесли на увагу всі авчики французької громади, питання себе, що півдиче настане: чи нові погляди підкопають державно-національний централізм, чи вони займеть в кінець недержавні мови й діалекти?

Ми росказали підробійшо про етап недержавних мов у світі французькому, бо ор' цікава, а також через те, що наша громада на диво мало єю справу. Примір тому не тільки д. Баштовий в його статтю в *Ділі*, а напів земці україної, котрі 1880 р. в чернігівській земській губернській раді промовляли за тим, що б українську мову допустити в школу і поспілювались на примір Проплансу й Бредтн!! Признаючись, що я прожив тоді кілька тижнів в холодом коло сердца, чекаючи, як такі аргументи перекине який катоковець показом на те, що во Франції ні в одній раїї напів піхто й не писне про те, що б у школу пущено будо яку мову, окрім державної французької. Далі про другі держави я буду говорити коротше.

Мені трохи чудко буде ї росказувати в журналі австрійській історії германізаційних заходів уряду німецько-австрійського проти різких славинських і інших національністей держави. Тай російська публіка мусить же щось знати про переслідування чеської мови після білогорецької битви (1620 р.), про германізаційні заходи уряду Марії

Терезії й Йосифа II., бо про те досить росказаю в „Історії славянських літератур“⁴ Пилипа Й. Спасовича і в части в „Нової Історії Австрії“ Спасовича (по Шпрінгеру).

Я нагадаю коротенько про централістично-германізаційську політику М. Терезії й Йосифа II., бо в ній ясно видно систематичне наслідування французької системи в її мішаниною державно-національного централізму в заходами дійсно просвітницькою (Aufklärung), через це система ся стає принадливішою та більше шкодливою. Нагадаю тілько державно-централістичною інституції М. Терезії, закладеної в 1747-49 р. (*Nobrechnenkammer*, К. к. vereinigte Hofkanzlei), германізаційні, хоч добрий в суті своїй на той час шкільний закон 1771 р. германізацію гімназій і праського університету, добра тим, що вітсічено латину, та не добра тим, що нікак інша мова, окрім німецької, не була заважена, та що дітей не аваншили німецької мови напів не ведено було брати в гімназії; указ Йосифа II. 1784 р. про заміну латини німецькою мовою в офіційних закладах Венгриї, без усунення права для інших країнних мов і тд.

Не може бути сумніву, що державно-національний централізм у Росії в XVIII ст. наслідував Францію, Прусію та Австрію! Знено, підстава для того були й домови: дікі в національні висловичності, котра була в Москві, як і в усіх народів, і культурні — в релігійній нетolerанції, котра мусила викорінитись серед Великорусів у часі боротьби з Татарами-музульманами й Польськими-католиками, котрі сіла було в 1610-1618 рр. в самій Москві й „проводились там не дуже то терпантно; на речі державні й, бо їх стара Москвоніца виробилась у централізовану монархію й була свого роду Францією, тілько диковоюто. З усього, що нам писано про Московське царство XVI-XVII ст. бу в ніє дух нетolerанції національно-релігійної серед високих верств людності, хоч з другого боку, напів з самих намов духовенства московського видно, що простійші Москві братливе і жениличе в усіхким „поганами“ — мусульманами, язичниками на Сході і друзіями в „митрарим“ й кальвінізмом“ на Р. Давні, в Новгороді й т. і. Після Петра I, котрий напів офіційно підсилував по голландському, си міністір Великорусів перед чужими націями якщо себе стала показувати, хоч з другого боку рішучо централістична система політично-адміністративна, котра склалась у Росії на старо-московській основі, але під видимим упливом Німців мусила виробити її систематичний державно-національний централізм. Зовсім рішучо він себе починає проявляти в часі Катерини II, котра в 1764 р. написала знамениті слова в своїй інструкції генер. прокурору кн. Вяземському: „Малая Россия, Ліфляндія и Фин-

ляндія (тоді невеличка східна частина теперішньої Фінляндії) суть провінції, які рятує консервованіми ім'ям привілеїзами; нарушити їхні отрішенні вже відругу весьма неприєстно бъ было, однакож і называть ихъ чужестранными и обходить съ ними на такомъ же основании есть болше, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностю — глупостю. Сій провінції, также и Смоленську, надлежить легчайшими способами привести къ тому, чтобы они обрусили и перестали бы смотрѣть, какъ волки къ лбусу. Къ тому приступъ всъма легкій, если розумные люди набраны будуть начальниками въ тѣхъ провінціяхъ: когда же въ Малороссіи гетмана не будеть, то должно старатся, что бъ вѣкъ и имя гетмановъ нечело, не токмо бъ пересона какая была произведена въ оное достоинство".

Только ж і сі слова Катерини, — про котру треба пам'ятати, що вона була все таки Німкеню на російському престолі, — мало зміс бльше політично-адміністративний, ніж національний. І після Катерини П. централізм у Росії був бльше державним, ніж національним, аж до самих 1863-1866 рр. В першій раз провінції си рішучо централізм національний у Росії після польського повстання 1863 р. коли Катков виголосив характерні слова: чому ми не мусимо й не можемо робити того в Польщі, що Франція робить в Альзасі, а Прусія в Познані?

В словах сих ясно видно, що обрусеніє не є система, котра витекає з духу національного Великорусів, або є спеціально російського державного ґрунту, а е, по крайній мірі на добру частину, наслідуванням першої фази всеєвропейської державної політики. Спеціально російським елементом в теперішній системі обрусенія можна вважати певну брутальність, котра проявляється напр. в повертаню уніатів на православ'я, або в забороні української літератури. Тай така брутальна після вдається російським спеціїком тільки для нашого XIX. ст., бо в XVII-XVIII. ст. відносини Янікова XIV. до Гугенотів, або англійського уряду до гірських Шотландців були що бльше брутальні. Та півніть тепер, коли порівняємо відносини російського абсолютизму, то бъ то тепер архайчного уряду до уніатів і Українців з відносинами конституційного Венгерського уряду до Словаків, то ще хто зна кому треба буде видати премію на конкурсі брутальності.

Ми мусили спеціальніші оглядини відносин російського державно-національного централізму до національності української, але ся справа потребує цілого тому, щоб бути висвіченою. Скажемо найкоротше, тільки для того, щоб нас

не докорили, що ми обмінули найцікавішій для Русинів бік історії системи обрусенія.

Основу для централізму національного є тут, як видеть, робить централізм державний, політично-адміністративний. Конечно, лех Jusephovici 1876 р. можлива тілько через те, що нема інших політично-адміністративних інституцій, котрі б стояли на дорозі між петербурзьким борократично-царським самодержавством і Україною. В XVII. ст. Україна мала такі інституції в козацькій Гетьманщині. Царський уряд почав в того, що обрізав ті інституції. Тилькож не треба забувати, що Україна стратила свою політичну автономію по крайній мірі на половину через самих синів своїх. Вже в перші роки після союзу з Москвою, черні посполита й козацька з сімим Запорожем, міщане й частини на духовенства, державчики монархічних, ідеалів, ішли проти автономічних тенденцій козацької старшини й винесли духовенству, і підрівали ті тенденції між 1657 і 1663 рр. Потім міщане, Запорожці, й почасти посполита черни, сконцентрували царсько-боярського уряду, почали перемінати думки, але вже за піано, тай дійшли до ліберального ідеалу свідомого себе хіба частини запорожців (К. Гордієнко іт.). Коли тимчасом старшина козацька повертаючись у панство, за Самойловича й Мазепи, сама підбурювала Москву проти запорожців. Коли Мазепа піднімав проти царя, тоді він і частина старшини козацької попробували зійтися в Запорожжю, але вийти за піано. Тимчасом самі порядки Гетьманщини, прилагоджені бльше до вояцького, ніж до мирного державного життя (бо при них не тільки посполітство й міщане, але інші племінна, як та, не мало політичного права) застаріли так, що український автономізм, проявляючись за часів Катерини II, перед смертю Гетьманщини й Запорожжя, був на стілько архайчний є по своїй формі так мало подібний до общеєвропейського лібералізму того часу, що міг тілько дати урядові петербурзькому повід скоршє скасувати українсько-козацькі порядки. Великого жало та скасування на Україні не визвало, надто скасування Гетьманщини, про котре напр. ми не маємо ні одної пісні. В простім народі скасування Запорожжя очевидно визвало жаль, котрій видно по множестві пісень, та пропідлюмко в них іде жаль не за автономією козацькою, а на те, що „стени подорвано генералами“, то бъ то думка не національно-політична, а соціальна. Так саме і в освічених Українців, коли виявився літературний протест проти політики Катерини II, то не з поводу автономії козацької, а з поводу крепадства, котре інвела Катерина II (ода Капітана, писана впрочем по російському). Коли політика Катерини до Україні чим відміняється від політики

сучасних їй державних централістів в Європі, так се власне в заведенні у нас крепацтва тоді саме, як європейські державні централісти, котрих наслідували Катерина II, хоч класували автономію клас і провінції, так вимінювали крепацтво. Тільки пребрати пам'ятати, що в саму Катерину II тілько викінчила й призначала політику, которую проводила вся козацька старшина українська, починаючи з самих часів Богдана Хмельницького, — московіли, як і автономісти, і ще не відісно, хто з них більше. В документах, котрі можна вважати за шахівницю автономізму серед козацько-українського панства за часів Катерини II, і в котрих можна бачити навіть сліди впливу на те панство сучасних європейських політично-ліберальних думок, а власне в проєкті „возстановлення різнихъ старинныхъ правъ Малороссии“, поданий в 1764 р., а також в промові одного українського панничихъ „о поправлении состояния Малороссии“, певно скажаний тодіж, північнійші проситьться „самовольный малороссийскихъ музыковыхъ переходъ (котрий робиться) въ силу правъ малороссийскіхъ впередъ павсегда пресъчъ“. (Київськ. Старина 1883, іюнь, 343; 1882, жовтень, 124). Звертаємо увагу че їй на те, що сі автономістичні документи писані зовсім не по українському, а на добrій тодішній офіційній російській мові, вже досить повелікорусені. Подібною ж мовою писаний і українсько-патріотичний діалог „Разговоръ Великороссія съ Малороссією“ (Київськ. Стар. 1882 II, 325 і далі), писаний в половині XVIII ст.

В новійшій історії інтелігенції деякі спомини про стару козацьку автономію призываються до тенденцій європейського лібералізму, але майже так само, як зовсім уже археологічні спогади про че старшіні городські віча. І всі такі спомини далеко менше вирахують у себе новін лібералізм, ніж спогади про Земські собори московського царства, або вееросійську Катеринину Комісію 1767 р. (Нагадаємо адреси земств українських в 1878—1881 рр.).

Національно-культурний автономіям український теж пропав на добру чачину через недбалість або добрі волі самих Українців. До самих часів Катерини II, коли школяні книжки українського видання став замінити московськими та петербурзькими Українцем же кіевський митрополит Миславський, великоруський уряд не робив нічого для культурного денационалізації Українців. (Не треба думати, що книжки, котрі виганяні Миславським, були народною українські; то була церковно-слов'янинка з примішкою українінцін.) Противно, українські архіереї, учителі й т. і. могли обукраїншувати Москву, скілько б ехотили. І дійсно містерії кіевської композиції грали семі-

наристи навіть у Сібірі *). Мазепа писав до Меншикова по українському сам Петро I говорив у Білій Русі та в Галичині по українському. Лише наше було в тому, що наш освітній рух XVI ст., на котрому видно було вплив європейського відродження наук і реформації, не вигорів через берестейську унію й навіть нео православно-козацьку реакцію, котра дала в нашому письменнистві XVII перезагу церквино-слов'янсько-русському макаронізму над елементом народним. Через те наші письменники XVII ст. не чули різниці своєї мови над письменницькою мовою московською, також по своєму макаронічному.

А коли с остаття на Петра Великого стала органом розширення державної культури в досить сильним для тодішньої Східної Європи процентом світських європейських інтересів, то московсько-петербурзька література, котру виробили помагати за Петра Великого й Українці, стала ширшою й живійшою, ніж тодішня українська, й потягла до себе й наших людей, котрі дивились на неї не як на чужу, а як на свою, ні заземітно починали ввіювати і ві мову. (Див. між іншими дневники Українців з XVIII ст., які печатаються в Київськ. Стар.).

Ми боїмось пускатися тут у ровамову про справу, котра потребує ще спеціальніх студій, але не можемо промінути зовсім одного боку питання про відносини культури на Україні і в Москві: книжі XVII і початках XVIII ст. Треба бути дуже обережними в такихъ словами, як ті, що Москва тоді була зовсім діка, та що Українці й занесли до неї культуру, — фрази, котрими рисую напр. Історія руської літератури д. Огіновського, котрий очевидно не дав котру труду познакомитися з історією письменності й культури на Москвінщині навіть по загальним діалам, як Галакхона, Пореїріана, й т. і. Безспорно, в загалі культура стояла в XVII ст. іншіше в Москвінщині ніж на Україні, і Українці багато послужились тоді московською культурою. Тильки зовсім уже дикою Москвінщина не була; в їй напр. зостаєлося дещо з культури старих городів, як Новгород, Псков і др. А до того нові культурні виливи ішли в Москвінщину не з самої Україні, а й в Польщі через Білу Русь і просто через перейдіжних, а також і від Німців, Шведів, Голландій, Англичан, через прийдіжних і цілі колонії чужинців, котрі закладались у Новгород, Архангельську, Холмогорах і в самій Москві. Сі чужинці, надто протестанті несли в Москвінщину культуру де в чому

*). Нагадаємо, що в початку XVIII ст. в протязі 30 р. не було в Росії винесено із одного архиєрея великоруса, а все українці, — котрі урядовали по всім спархіям од Київа до Сібірі.

свіжіші ї ширшу, ніж тодіння українінська, занадто по-північна та козацька, котра в XVII ст. стояла під переважним впливом католицької Польщі, — культурою державно-технічну й наївні писемності смітські — початки повісті, новелли, сатиричні картини й т. і., котрих востатки тепер розбирають спеціалісти, як Пинін, Бєсєловський, Ровінський і т. і. Се все готовило в Москвицінн XVII ст. питомий ґрунт для т.зв. Петрової доби, котра зразу поставила державу й писемництву заради світські, широкі й спільні, перед котрими заради поширення козацької України XVII ст. стали вузькими й застарілими: (Різницю ї відносину культурній між Українію й Москвицінн за часи Петра I-го можна бачити, напр., переглянуши самі заголовки книг, котрі показані в праці Чекарского „Наука і література въ Россії при Петре Великомъ“). Тоді ще на Україні нечпалася більше книг, ніж у Москвицінн, і Петро I посыпал московських типографіків учительство навіть у Чернігів, та на Україні п'ятали маєжноично стару церковницу, як „Книга морського плавання“, „Воинські правила“, „Географія“, „Геометрія“, славянське „Землемірство“ і т. д. та такі освітні новоевропейські речі як твори Шуффендорфа, Г. Гроція, Лісея, і др. по історії, політиці, фінансам і т. д. Варто б укріплюючи, а надто галянцізмом клерикализм, роздумати над різницію тутер!

В сій відсталості України перед Москвою можна ї треба винуватити історичні обставини XVII ст., котрі не дали козацької Гетьманщині перейти в новоевропейську впорядковану державу, не дали зреалізуватися проектам за класи на Україні університети й гімназії, проектам, котрі старий протестант, соціаніон Юрій Немирік висунув Гайдицьку умову 1658 р. і т. і. Між тими обставинами винен перед Українію й московський уряд. Та се не зміни факту, що під кінець XVII ст. в Москвицінн склалися умови культури ширшої і свіжішої, по крайній мірі в вищих веретнах громади (в низших Українії й досі культурніші від Москвицінн!) і що до культури тої в XVIII ст. Українці потились доброільно.

Так то сталося, що Москвицінн, будучи слабшою від України культурою масовою, стала вище від України культурою передніх рядів громади, і через те перетягло до себе й передні ряди українські. Ось де історична правда, а разом ї велика наука дає нас! Коли ми хочемо хоч зрівнатися тепер з Москвицінн, то напружимося, щоб хоч дів чому випередити її передні ряди; Тепер коли література російська вдавленіца цензурую, а наша в Галичині може мати велику вільність, саме

час для такого напруження. Ось, через що тепер нема більшіх ворогів будінні нашої національної літератури, як усікі консервативні, клерикальні іті, угодовці.

Але вже вернемось до історії. Ненормальності свого піщеменського стану почали розуміти деякі Українці й XVIII ст. аж тільки тоді, коли в російській літературі став рішуче тиснутись замісць церковно-слов'янського простонародний великоруський елемент, котрий різко уха Українцям свою відребності від нашого простонародного ж, і тоді напізні Котляревські почали писати напою простою мовою. Але я юні не думали, що творять осібні від російської національної літературі та не мали претензій бачити мову осетинські в школах по крайній мірі в вищих, в судах і т. п. (Досить характерно, що коли в 1815 р. закладається і в Росії Бібліотека товариства під впливом англійського і в авязку в них і напечатано за короткий час, поки в 1826 р. уряд його не закрив, біблійних книг на 30 мовах, в тім числі на 17 мовах у перший раз; коли навіть чужинці, як Греки, Волохи та Серби оберталися до того товариства: ніхто з Українців не подумав подати йому до печаті угрек переклад біблії. Перший в XIX в. документ, в которому ясно прощедено українську автономічну думку „Історія Русонів“ писаний прекрасною російською мовою 20-тих ріків).

Тенденції провести мову українську в школі, суді і т. д. почали забирати собі в голови тільки невічальні українсько-фольклорні кружки з 40-тих років, під впливом думок західно-слов'янських національних рухів. З усіх таких тенденцій найбліжче розширилася і отримала сурзову вагу в часі емансипації крестьян (1857—1863) тільки думка про народну українську мову в елементарній школі, в популярній літературі, в сельсько-громадському уряді в словесному мировому суді. (Про се сідчать такі сучасні документи, як напр. „Заманчий на проектъ средніхъ и низшихъ училищъ“, видані мін. нар. освіти в 1863—1864 р. документи, в котрих видно думки не кружків, а ціліх корпорацій, напр. учителської, якіно а котрими потім висказувались деякі земетя в Чернігівській губернії під проводом зінієного російського педагога бар. Н. Корфа). Виходна точка таких думок була зовсім не національна, не потреба здобувати інтереси національної інтелігенції, а чисто демократична і утилітарна: потреба подати простому народу освіту в найпринципіннішій для него формі та дати йому можливість розуміти й боронити свої права, дані йому законами. Уряд російський, тоді ще новичок в теоріях державно-національного централізму, не був в початку противним таким думкам, і в 1861 р. навіть обернувся до

україніофільських авторитетів у Петербурзі, щоб вони переклали на українську мову *Положеніе о крестьянах* 19 Февраля, і справа ся не вигоріла здається через невгоду між самими тими авторитетами. (Пригода ся вирочим не авіено докладно; і чут тілько, що між україніофільськими авторитетами винішла між іншим неагодя і зза того, що одні дивились на справу спроекта, утілітарно, думали, що *Положеніе* треба перекласти на мову простих мужиків, щоб вони ліпше розуміли його, а другі хотіли покласти передкладом *Положеніе* грунт для історично-національно-правової мови і для того апелювати мову ста-рих актів). Тілько а 1863 р. уряд російський книгуve вороже на велику українську тенденцію.

Тилько скажати, що рішучої опозиції, напіть осуду уряд не визав серед заглу інтер'єнції на Україній. бо ополячена частини тієї інтер'єнції напіть в 1859—1863 рр. підбивала уряд проти «української» хлопоманії, а помосковська була в загалі досить холода до українства. Опозиції віходила тілько їд кружків і треба ж скажати, не була ні енергічною (напіть на тілько, щоб показувати право української літературі цинізми прагнення, печаталими в Глічині), ні зручною.

Нехай я стану свого рода „прокатором“ Мазеповою для певного сорту українських національників, але я мушу скажати, що проприані обрусені напр. Польщі до обрусення України не є слухне ні зручне. Нехай бы наука признала, що українська національність не тілько так само відрізняє від московської як польська, але й німецька або напіть фінська, то з того все таки не вийде, що обрусені України все рівно, що обрусені Польщі. В Польщі відрізняє національна й право на автономію чуттєві не в ученых кабінетах, а всюди в житті і маніфестуються всікими способами серед польських мужиків, як і серед панів і літераторів. Напіть заборона 1863 р. перешкоджала напр. Костомарову печатати в Росії по українському біблію та популярно педагогічні книжки, але не заборонила йому печатати по українському Богдана Хмельницького, Мазепи й т. і. Чого ж він писав тіх по московському? Чого пішов по московському наукові твори всі теперішні українські вчені, напіть патентовані україніофіли? Чого сам Шевченко писав по московському по вісти або напіть інтімний *Днєвицьк*? Очевидно того, що віс ті інтер'єнції Українці вовсім не так почувавать свою відрізняльність від москалів як напр. Польки.

Який же разом ми маємо кричати, що „зажерна Москва“ вигнала нашу мову з урядів, гімназій, університетів і т. і. закладів, в котрих народна українська мова

ніколи й не була або котрих самих не було на Українії за часів автономії, і противустанови сему „нечуваному варварству“ права Фламандців від Бельгії або Поляків і навіть Венгрів, у Австрії? Варварством для XIX ст. являється тілько заборона української літератури 1863 і 1876 рр. (ще під кінець XVIII ст. за Йосифа II цензурний паспорт на чеську мову був дійсно не менший, ніж си заборона!) а в усому іншому Росія трактує Українію так само, як Франція Промані. Похвалити за те Росію авіено не можна, але я ганьбити їй більше ніж Францію, та ж нема рациї.

Діло в тім, що ідея національної й навіть адміністраційної децентралізації в державах, котрих історія заставила перейти через кілька сотень років централізаційного періоду (а в Европі власне тілько дві країни пішли ціком по іншій дорозі — Швейцарія та Нідерланди), — ідея нова. А серед того що новіша ідея вартоєті й права національності, котрих історія обернула в плебейські й напіть сльські, та ще як Проманській Українці по при державних націях, дуже пім рідних. Дивлючись холодном-науковим поглядом, нічого ж дивуватись, що ся ідея має тає маю прихильників. Дівно було би, як би було інакше!

Такі національні рухи, як український мусять вибороти собі признале й право — правою культурию й по-літичною. На скілько „москальєдство“ може посуджити в сій боротьбі? Ми показали в попереднім огляді, як мало воно має за себе історичного резону. В дальшіх ми постачимо питання: від кілької москальєдство практичне і чи нема других способів боротьби за українську національну автономію, більш відповідним дійсному ходу річей, між іншим і дійсному зросту системи обрусення, а через те одно вже й більше практичних?

V.

Фатальність українського сепаратизму при погляді на обрусене, як на наслідок національної вдачі Великорусів. Шанс їх характер українського сепаратизму. Вартисть апоніму в політичних справах. „Очайдухи“ московлюбції й москальєдство. Конечність боротьби з політично-адміністративною централізацією в Росії, при реально-історичному погляді на систему „обрусення“. Союзники Українців у тій боротьбі: невеликоруські нації, а надто земські. Неелітність спорів з Великорусами про наші

національні права. Потреба умови з ними на
грунті чисто політичному: прав особи, віль-
них порядків державного адміністративних. Фе-
дералізм і земська самоуправа (*self-government element*). Тенденції земельні в Росії. Природна посте-
пенність зросту українства при політично-
адміністративній волі в Росії. Безполітичне укра-
їнство.

Відповідно до того, звідки ми будемо виводити ту
систему „обручення”, которая тепер даєть нас, Україн-
ців, як і другі невеликоруські нації, ми складемо собі й
думки про те, як нам бути в цим „обрученням”.

Коли згодомось, що се „обручення” витика з духа,
вдачі² і т. п. (дивися про цю синоптіку в „Правді“) ве-
ликоруського народу, тоді нам востаннється одно в двох: або
рішучу йти до того, щоб відірватися від Великорусів у
особну державу, чи до другої держави, або, коли на
те не маємо ні охоти, то скласти руки й ждати своєї
смерті.

Я не наважався свої думки нікому, і напіль радій був
би, якби мої думки в цій справі були перекиневі фактами, —
але поки що і кажу вертво, що нігде не бачу
силу, грунту для політики державного відриву
(сепаратизму) Українів від Росії, а окрім того бачу
багато інтересів спільніх між Українцями й Росією,
напр. право колонізації країн між Доном і Урадом.
(Про це говорив я в брошури „Вільна Спілка, Вольний
Союз“).

Справа про „український сепаратізм“ — справа делі-
катна. Але зовсім обійти її не можна, хоч би й є огляду
на те, що тепер пишеться писевих галицьких виданнях. Я вже
мусіє говорити про це в статтях „Неполітична політика“ і
пробував говорити відповіді на запити, як мені вібачася, щирі,
дезяків Українців у „Правді“; так в тих грубостях,
з якими мені вернув мої відповіді директор чи комісіонер
„Правди“, було написано, що я напіль доноси до московському
урядові, коли говорю про „український сепаратізм“. Я ду-
маю, що московський уряд не має потреби в моїх доносах,
коли може прочитати в „Ділфі“ звісної свіймові бесіди, напр.
о. Січинського, або ж у „Правді“ доноси про моє скепти-
цизму з поведі тих бесід і в ній рішучу слова про „цілу
партію Українців в австрофілів“ у Росії („Правда“,
1891, т. I вип. 2, 107—108. С. Київщини).

Коли мої слова в цій справі можуть мати іку небудь
вагу в очах московського уряду, то вони мусить хіба заспо-

коїти його в страхах українського сепаратізму і черезе те
вменшити його гіль в дописувачів „Правди“ за їх москов-
жерівським фразам. Не бачу нігде ні в якій
силі громадській на Україні, окрім хіба частини польської
шляхти і то дуже тепер наликаної урядом і музиками,
ніжких підстав для державного сепаратизму і бачуши, що він
проявляється тільки слабенькими в наукового й писемен-
ского боку анонімними донесіями в „Правду“, і я відмовляю
тепер по кр. мірі всікої суріозності українському сепа-
ратизму.

Не тілько в російській Україні нема „цілої партії“
сепаратізної чи австрофільської, а нема напіль і одного
кружка людей в такими думками, который мав бы яку не
будь суріозну політичну вагу. Основую свою свідомість між
нічим і на тому, що український сепаратізм і австрофіль-
ство іншим себе не проявляє крім анонімних донесій у якій
небудь „Правді“. Звісно, всіка противу-державна праця
потребує часами таємності, аноніму, неєдномі, — але ж
щоб увесь ікий сепаратистичний рух державів самою тає-
мностю то проявляється тільки фразами в анонімних донесіях,
того ми не бачили ні в однім суріознім національно-полі-
тичнім руху, напр. у Італійців, Мадярів, Поляків і т. д. ПЦЮ то воно за ідею, що не знайшла собі за 20—30 років
ні-однії людини, котра би без маски, сміливно проговорила
її, котра б не віддала за тідею не то життя, а напіль частини
свого спокою, карieri і т. і? Очевидно, що таку
ідею треба просто вважати за практично неістнуючу, — за
quantité négligeable *).

*) Москаль казувує: „каковъ понѣ, таковъ и приходъ“. Але вірно
що й нариа вільзує на понѣ і що оратор мусить числитися відомою
публікою: то ю мусимо часами спернати увагу на ті способи спору,
котрих уживання противу української публіки. Способи
ті найбільше осягніти напіль, „показ психології“ противника, як
кажуть, дд. Правдане. Так і в справі вищімової політики мені просто
закинули те, що й я сам уживав аноніму. Правда, але тілько тоді,
коли моя праця в українських справах торкалась цілком літературних
речей та буда привідкою. Та ю, коли я в 1865—1866 році преслі-
кількох земій та педагогів чернігівських панісав у купі з покійним
Судовищництвом у „СН Відомостях“, дів статті про „земство і укр.
мову в школах на Україні“ і коли тодішній почесний київський
залив, що він розглянув українсько-філівські педагогів чернігівських, я вваж
на себе відповідальним за ті статі. В 1874—75 р. я „булахи на службі
цареків“, піднімавши свої праці про Україні коли передо мною стала
дilemma або естетично працювали для українства, або відміти се
діло. Коли певни український кружок порівняв виступити з своїми
політичними публікаціями за границею і поручи мові редакцію їх,
тоді я поставила авара справу про анонімні. Кружок рішучи виступити
без відмінися, по примірі тодішніх російських видань, як „Вперед“,
„Надія“... Резон був такий, що підніме від статті явно опозиційного

Не маючи під собою півного політично-соціального грунтута, а в собі ніякої сміливості, українські сепаративні тенденції не доходить, ні до якої навіть літературної ясності і держаться самими тільки чуттима та й то більшою негативними ніж позитивними, котрі звичайно самі себе бояться. Галичане можуть собі виглядати українськими сепаратистами по тим тілам з москофілів, котрі про себе звуть себе „твірдими“, про себе моляться на північ, а прилюдно навіть чайниші попута чиновники, котрі навіть попережають других в офіційній, навіть польській лояльності. Ті люди немов поспішаються заглядити гріх свого „помышлення“ по клонами свого „работгена“.

Такі були ті сепаратисти „помышленників“, яких я мав пригоду бачити їх опинувати. Вони навіть рідко надумувались на дописі в ігу „Правду“, а казали: „не треба нам нічого робити, все за нас зробить Бімаркл!“ Тенер дописів у „Правду“ більше, хоч по стилі їх можна більше об захід, що авторів їх нікак не більше, що 5 душ, коли й не менше. Прогрес не великий, та ѹ й тоді прогрес Галичане можуть судити по дописах власних „очайдухів“, кажучи народопиською термінологією. Як і в сепаратист-Правдин, та і в москофільських очайдухах немає реально-політичної думки, навіть ніху до реальних фактів, а є тільки чуттє ненависті, котре не може знайти собі навіть відповідного слова і котре навіть коли праве, то кидатися в таку сторону, що само себе ріже. Так москофільські „очайдухи“, коли навіть розклавають по дійсну кризу, що терплять Русини в Галичині, то не тільки попускати свій малюнок схематичним, а то й фантастичним нарисом, а ще додаєть: „поть какова наша свобода, конституція!“ і тим влучить в цілі російських прихильників „самодержав'я“. Так само коли „очайдух“ московченізміністичні задуми опишати як лихо українського народу в Росії, то безпремійно одніми й тими ж стереотипними фразами поставити його як ознаку „російської

видані буде затруднити авторам всяку роботу в Росії. Але як тілько мені прийшло у Відні видавати першу брошурку хоч трохи з політичним амітом (По вопросу о малорусской литературѣ), зараз же я почув усю нестерпність поділової явищності і пішлися та брошурою своїм іменем. Завад же російським градовим цензурам віршила в „Гуській Старині“ моє певним статку в новому редакції на мою збірку казок, і я став „внеліміонованій з російської суспільністі“ і літературі. Але се не вдергало ще кількох земельних однівників із мою політично-соціальних думок віднісувати свої писання, котрі друкувались в Женеві. Я не ставши ні собі ні й іншим присудити політичної важливості, та все тієї заважу, що наша федераціально-соціальний напрямок виступив явно свій праціві ізмена коло него, тоді як сепаратистично націоналістичні тенденції за Україні досі живуть вже ними натяками та анісімами.

культури“ і тим приєднується напр. святоюрським антикультурникам!

Більше паралелів приводити тепер не буду. Читатель сам зробить їх колекцію, коли схоче, вибирючи перли з літератури очайдухів по обидва боки Збручі.

Очевидно, що такими заходами не тільки не побеш „Москву“, а можна тільки побити самих себе в громадській думці і дома і серед широкого світу.

Коли ж ми признаємо, як дійсно є, що „обрушені“ єсть ознака їх последок не національного духу, а ценою державно-адміністративної системи, тоді ми становимося сразу на реальній грунті в боротьбі з таким обрушенім: становимо боротьбою з цією системою і при тому боротися, безпремійно, маючи союзників, між котрими будуть і самі Великоруси, бо система шкодить і їм, дусить і їх. Ми вже сказали, що система та — політично-адміністративна централізація, встановлена чиновницько-царським самодержавством. Система ця має коріння в усій Росії і ті вороги природні наші союзники, з котрих вирочили ми мусимо зробити вибір відповідно підбериючи стану нашої національності, пам'ятуючи, що напр. аристократичні противники російського уряду самі стануть на його бік проти нас, або склонятимуть його проти нас, як тільки виступлять один проти інших їх і наші класові інтереси. (Так в 60-ті роки кінця російського уряду проти української хлономанії¹² польські пани, котрі в той же час сприяли польському сепаратизму!)

Найприродніші наші союзники в Росії, се всі недержавні народи, котрі, виключчиши Поляків, Німців і Румунії, та почасти Грузінів і Вірменів, суть націями підбєєзкими. Реальні обставини життя тих народів такі, що ѹ їм політика сепаратів так же мало личить як і нам, і далеко ліпша політика федералізму. Найбільше мають шансів на сепаратізм Поляки, бо сепаратізм якінки балтийських Німців седні непривільяні йм Латишів і Естів байка! Та ѹ тоді багато Поляків бачить, що про всіх теперішніх обставинах Європи, котрі житимуть, аж поки соціальний рух не переробить її зовсім (а се певно, потребує не одного десятка років) — відрив Конгресівки від Росії (бо про Польщу 1773 р. її горорти нічого!) був би економічною рукою для тієї Конгресівки. Ведмок у купні зо всіма недержавними народами Росії спільно й енергічну критику теперішньої політично-адміністративної централізації і деспотизму Росії і таїть як агітацію за систему противину — вільності й децентралізації.

На тій дорозі ми знайдемо підмогу й серед самих Великорусів. Мені казали деякі диплomaticі „Правда“: як ми можемо ти спільно в Великорусами, коли між ними нема пікого, хто б признавав наші національні права. — Шоб

уже так не було нікого, се за багато сказано. А далі існі така постанова справи зовсім не політична, а Маніловська. Коли ми признаємо, що ми отримали свої національні права через браз свідомості нашої національності і не можемо дійти до них через певну політичну-адміністративну систему, то нам може бути інтересним тільки: 1). щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків, а 2). щоб Великоруси помагали нам, а не перешкоджали ламати ту політично адміністративну систему.

Перше єсть наша домова справа, про котру нам з Великорусами нічого ї говорити. Коли національна свідомість залежить від головиній від науки й письменства, то ми мусимо перш усього самі налагти на те, щоб розчинити в собе ту й друге. Звісно і наука і письменство йдуть добре при широкому просторі й потребують державної допомоги, а надто допомоги школи. Але „на ін'ї ти і суда ін'ї“. Ми мусимо робити поки що в теперішніх обставинах, то б то як приватні особи й кружки. Стане се не завиндій, але він не будь б дуже вже й гіркий, коли б наші особи й кружки дали собі закони і працювали енергічніше, спільно, плодити науку і письменство спільно, а не мертвє. Цензура для живого письменства не страшна, бо напр. цензура не спинила всю письменницю Росію вивчити на пам'ять „Горе отъ ума“. А ми маємо під боком Галичину, де можемо напечатати майже все, що цензура заборонила в Росії. І вже в „Борзі“ казав як першу чудацьку думку, що найлише б було, коли б українські письменники зможились нічого не давати в цензуру російську, а все своє печатати в Галичині, для чого можна було провести організацію й збирати кошти без великого клопоту. Нехай би так прожило українське письменство 5, багато 10 років, і показало, що в нему є жива вода, то воно б пробилось і через кордон і підняло б свідомість національну в ширшій українській громаді.

З Великорусами ми можемо говорити тільки про другий пункт: про боротьбу з деспотізмом та політично-адміністративною централізацією. Перший приступ до розмови може бути такий: хотіти вони вберегти „предаристальну цензуру“, котра давить і відхиляє письменство, чи ні? Звісно ж, що і преса великоруська ї земства, навіть шляхта московська й дума города Москви говорили за свободою печати, а значить в суті і проти таких заборон, як ті, котрі давали українське письменство в 1863 і 1876 р. Нехай собі Великоруси хотіть дивлятися на наше письменство, але нехай тільки поможуть собі й нам скасувати „предаристальну цензуру“, то ми вже й вигратмо чимало. Тé же саме ѹ у других точках прав людини і товариства. Добудьмо в купі з Великорусами „хоть купую, а все же конституцію“,

то нею покористується наша національність, чи хотіть того Великоруси, чи не хотіть.

Трудніші вирівнювати ті справи, для котрих мало однієї вільності особи й приватних товариств, а де потрібна публично-громадська поміч і навіть примус: школи, суди, фінанси. Справи ті входять прямо в державні і тут примір ріжких європейських конституційних держав показує, що навіть при конституції можуть бути нації привіліовані і скривлені майже до проскріпції. Безпреміно і в Росії прийдеться вести боротьбу проти державно-національного централізму, — але як та боротьба зовсім не безнадійна. Найвидовінійше буде, коли боротьбу ту напр. ми, Українці, будемо вести на грунті не національному, а державно-адміністративному, то є то виставляти на перший план потребу автономії місцевої і країної, автономії громад, повітів, провінцій (турбіні чи груп ліх). Така програма буде мати за себе всіх розумних людей якої б національності хто не був, а там, коли яка громада чи країна, користуючись правом, віпорядкує собі школи а яким викладом національним, то се буде їй діл: головне, щоб ніхто з гори не мав права її перекоджати. На такому порядку, а зовсім не на поділі держави по етнографічній карті держатися національна рівноправність у Швейцарії. В такому порядку єсть справдішій, здоровий, вілій, позитивний федералізм, котрий зовсім не те, що розміні централізмів і національних гегемоній на дрібнішу молету, як се бачимо в ріжких національностях, а надто австрійських.

Зрештою нам нічого дуже носитися з самим словом федералізм, котре лікає людей, що привикли до автономічних централізованих держав європейських. Треба заважати, що тепер до слова сего навіть серед більше образованіх і ліберальніших європейців менше прихильності, ніж було перед 1848 р. Тоді не тільки напр. славянські політичні філософи були федералісти, навіть на еллінській лад (*), а й національні рухи паніталіїський, пангерманський, були федералістами.

Виніло ж на ділі так, що навіть Італія, відправивши у ціле, стала ультіарною державою, мало чим відмінною щд французької, Германії, коли осталась почасті федеральною, то в перевагою пруської гегемонії. В Австроїї федералізм опирається на короні краї, в котрих у кожному непремінно давлати яку небудь міністір, а федералісти-національники це стремлять по більшій часті до угруповані країв відповідно історичним споминам, що коли гадати по примірі

* Див. про се між іншим в автобіографії Костомарова в книжці „Літературне насліддє“.

корони св. Степана угорського, мало подав нації, щоб усунуло агадане зло. В купі з тим єдина спадрій федератівна держава в Європі, Швейцарія, після 1848 р. почала вименішила державного федералізму, державної автономії кантонів, упорядкуванням конституції і адміністративну силу спільному уряду і поетапнішими кантональні уряди під певний догляд спільногого, хоч засталила все таки великий простор для урядів кантональних, а в кантонах для громад.

Але хоча таким способом державному федераціові після 1848 р. не так то пощастило в Європі, то за те адміністративна децентралізація дуже поступила на перед напіль по старим централізованим державам, як Пруссія, де зі старого досить ліберального закону про автономії міст додано наїль закон про провінціальну, а тепер і про сільську автономію, — або як Франція, де тепер міста мають досить широку автономію і де покладено початок і автономії департаментів.

Ваїцевою для держави не федеральної може бути тепер місцем і повітова автономія в Англії після нових законів (локс дочевелем). Коли, як слід чекати, через кілька років сі англійські порядки доповниться краєвими радами (соціал) для Шотландії, Валлії, Ірландії і осібним краєвим видом парламенту для справ спеціально Англії, то получатимуться такі порядки, котрі даватимуть людності „Сполучених королівств“ усі практично-позитивні боки федералізму, хоч безлегкоє слова.

Ті порядки англійські мусить стати на довгій час взирцем для всіх великих держав Європи, в тім числі й для Росії. Окрім тенеріпільного, вже дуже глупого й через те недовгоочікуваного деспотизму царського в Росії нема сурбізин перенесід за баззаку, аєнно, постепенного, подібних порядків. Що все розумінніше в Росії тягнеться на дорогу тих порядків, се доказало земство за 25 років свого життя. Тє земство мало свої хій; тепер під нагнітом деспотизму вріст його мусить притихнути, але цілком винищити його не знаживися і деспотизм: і все таки воно спрандює свою жинучість і а ним авязані на завині справа вільності й адміністративного порядку в Росії.

З краївських земств російських далеко не послідними показали себе наші українські, а надто чернігівські й херсонські, так що ми маємо разом дивитись на земства як на наші симпатичні національні порядки, з котрих мусить вийти лінша доля нашої нації. Українські автономії зроблять найрозумініше, коли рішучо зважують долю свою в долею земств на Україні і значить в усій Росії. В тій думці нема нічого нового, бо практично україніомобці, котрі що не-

бути робили для освіти й добробуту нашого народу, де єсть на Україні земські уряди (то б' то на лівій боці Дніпра в Новгороді), випше рахували на земство й полузиши їд него підгом. Треба тілько поставити таку практику на грунт ясної і широкої теорії.

Хто дав собі труд оглянути історію земських урядів у Росії за 25 років, той не може не побачити однаковості на прямів лініях земців на Україні й у Великорусі. На прямі ті: демократізм і думка про децентралізацію, а також про натуральне груповане повітів і губерній для практичних справ: економічних і просвітницьких, у країни, котрі відповідають натуральним поділам Росії географічно-етнографічним.

Можна сказати, що політично-адміністративні ідеали російських земств, великоруських як і українських, совпадають з програмою наших кирило-методіївських братчків, звісно, без їхніх занадто ідеального для теперішнього часу федерального американства.

От усму ми „бачимо грунт для практичної згоди нації в Великорусії, хоч би остаточні не агоджувались з усіма нашими думками про нашу національну особистість, про наше право на рівні в російською літературі й т. і. По моєму чудацькому розуму, так я би про такі речі ні-кідно й не говорив в Великорусії, як про речі, котрі дійсно до політики, та ще і спільні, не належать, а говорив би про права особи (свободу печаті, товариства, судебні гарантії для особи й т. і.) та про самоуправу громад, країн, інші право порідкувати свої справи, в тім числі ї школи, давати свої громі, на що хотять, хоч на видані словники українського чи турецького ітд. ітд. А позаяв в історії земських урядів в Росії звісно, що й великоруські земства бажали й прав особи й самоуправи, то й певнісінські, що згада між нами й Великорусії в політичних формулах для тих усіх справ настутило б скоро, а там уже всяка особа, громада й країна налашту б у ті форми такої води, яка їй до вподобі.

Звісно, наливані води українською не обійтесь без противінства і боротьби. Так се діло людське. Люди в загалі більше відірві ніж ангели і все добре в них не готове, а розливається, та до того що боротьбою більше привічкі інтересів, ніж думок. Українство національно непримінно мусить боротися з централістичними привічкіми не тільки Великорусії, а ще може більше повелікорусенів Українін, а також в несвідомості й рутинною самих українських має. Так все, чого може бажати в єм случаю україніолобець, се, що б йому було відсріте поле для боротьби.

Позаяк у всіх ознаках національності найбільшу вагу має мова, то представимо собі, як може піти боротьба за українську мову в Росії при самі найменшій політичній вільності — правах особи і земельській автономії, які виборють собі народи в Росії. Коли б унала попередня цензура, то випали б теперішні перешкоди для українських книг, переважно для популярних. Вже й досі Українці допевнили, що вони можуть видавати популярні книги на стілько цінні, що іх перекладали й Великоруси. По таким примірам, які ми бачили в 1874—1876 рр., коли українських книг виданих і розширялися невеличними кружком, розходилось по 27,000 екз. у рік, тоді як всеосергійський офіційний комітет грамотності розширили тільки 42,000 екз. російських популярних книг на всю Росію, можна гадати, що при найменшій ролі української популярної літератури зробила б неможливово веяку конкуренцію в нею на Україні, навіть коли б школи народні й застались цілком російськими. При одній ролі викликати українську мову в школах привітих настіть по при обов'язковій російській, скоро б показалось, що в українських школах діти скоріше вчуваються читати й розуміти книги, навіть російські, ніж при теперішньому порядку, а се б притягло до українських шкіл народ і земства, так що остаттіні б почали вводити українську мову в свої школи, а коли б закон тому перечини, то добились би відмінної законів. Так в ікі-небудь 5—10 роках однією силою педагогічних аргументів початкові народні школи у нас стали б національними, хоч би у них і не витиснено було цілком і російської мови, та певно й церквино-слов'янської.

Труднішою справою української мови в середніх і високих школах і не тілько через те, що тут пришлось би боротися з законом, а й через те, що класи людності, котрі посилають дітей у ті школи, українську мову знають в усікім разі меніше, ніж російську, і через те, що українська наукова термінологія ще не вироблена в нас. В остаттіному могла б помочи Галичина а йй науковими підручниками, так вони ж для Росії чуки і їх термінологія буде б у російській Україні для учителів і учеників напр., в гімназіях, навіть для україніофілів, більше чукою, ніж термінологією російською. Через се все треба було дошого часу, поки б українська мова прийшла у середні і високі школи.

Треба заважати, що наглючо практично-педагогічної потреби вводити тепер українську мову в ті школи нема, а що потреба єє дальшого, скавати б, ідеального порядку. Не добре для громади, коли в ній просвіта рівно ділиться на вищу й низшу, бо тим сприяється натуральний

обмін між верствами громади. Але сю потрібу аразу можуть аргументи тілько радикальніші ідеалісти, демократи. Треба часу, що б з ними пішла ширша громада. Перший увід української мови в школі середні й високі на Україні певно, зробиться через реформу викладу російської мови в літературі так, що б при нему ішло порівняння з українською мовою, а також читане творів народів із найліпшими українськими писателями паралельно з російськими. Далі вірт української літератури впливати би й на школу і нарешті земельські автономії давала б можливість розширити викликану української мовою до обов'язковості, а з другого боку автономія професорська давала б можливість зкладати її по високих школах українську курсу, котрі привчили б громаду викликати українську мову і для високої науки.

Так я і собі здуму їздити українства в школах, при певній політичній вільності в Росії. Подібно до того можна бути здумати й із ріст української впливу на громадському й державному житті Росії. Проти цего нариє можна сказати тілько одно, — що трубо добитись політичної вільності в Росії. Правда. Але ж відірти від неї усеві краї від Збруча до Кубані ще трудинше. Діло так стойти, що треба або одно, або друге. Третього не пригадав!

Дорога, котру ми радімо співдомим Українцям, зовсім не нова. Вона існо була показана їде в програмі Кирило-Методіївського товариства; не так давно на неї ступали Українці в часі земельських згітій 1878—1883 рр. Цікаво, що нововідродження "Правда" почала просто з такої програми, котру похвалила в свій час і "Буковина", що потім поскованувалася на бік львівського угодовства".

* Винесли генезу того, "Угодовства" в одній із сепаратистів в другому, які проводять спеціально "Правду", буде б базовою й для того, що б книжти світло в загальні на справу українського сепаратізму. В самінтерес скажемо, що володарі "Правди" в 1889 р. обернулись до мене, що б я став "на чолі діл" й написав програму для журналу. Звичай писання тих володарів, я відповів, ю не сподіваюся між ними згади в думках, а через те можу написати тілько свою програму, котру віддам на суд як редакції так і всіх громад. Але впорядники "Правди" наче пічали мою програму як свою, підписали її від видавництво" і тільки змінили одну фразу та додали до мого тексту, в котором я говорю про потребу "зліцізації політичної" галичинської, ось які приміти: Ти не думаємо відсунути напр. наших духовників від роботи для народу; напевно думашо, що вони стикуючись, безоскорбно з народом, велими багатою можуть і зможуть зробити для нашої народної і громадської справи. Промовляюмо однак різмеже аж емідіапацією політики від влади церковної ієрархії, котра напр. в Галичині підвадає в руки Сауїтів*. Звичай, що по Галичині їх по роє. Україні пішла чутка, що я беру участь в Правді,

Чим більше рішучо підуть Українці по сій дорозі, ти скоріше їх тим у більшій пропорці освігнуть свої плі - вільництв і автономію української людності. Чим менше вони показуть енергії в сім напрямку, тим менше користі будуть для України результати тієї вільності, котра все ж таки колись мусить наступити в Росії.

Над сим мусить роздуматись власне ті українські, котрі змагаються винайти третю дорогу, осібну від тих, що показані вище. Властиво ту третю дорогу не можна наявіть виникнити теоретично, бо вона цілком емпірична і вводиться до того: робим те, що нам обставини дозволяють. Позаяк обставини тепер найбільше втрудають роботу політичну, то дає сеї третьої дороги пригадано було слово «культурна праця» і потім вже праця та відділена була як теоретично від політичної і наявіть їй противоставлено. Ми вже мали пригоду говорити про то, що під «культурою» від «політики» в основі своїй неслідить і в Росії поєднаніться власне необразованість, котра колись давала надію соціалістам революціонерам працювати революцію без науки, а тепер манить народників надією зробити соціалізм або культуру без політики.

В наших українських культурників без політики, післячним грунтом теорії лежить перше всеого місце знати історії спрайді культурних рухів на світі, котрі наявіть проти своєї волі бралися також за політику, як напр. рухи релігійні, що рішуче пропонували: «царство мое не від сего світу», а окрім того ще просто індіїдуальні обставини, мало сприяючи енергії в загалі: певний темперамент, літа, рошарованість, ітд. Се такі резони, проти котрих спором не відіш нічого. Спокійно обдумуючи справу, треба їх признати як факти і признати, що теорія робім те, що можна при теперішніх обставинах,

а з другого боку, побачини вже в і. Правди думки, діаметрально протині програмі, і зараз же по виході ч. і написав у редакцію отвертій лист з претензією проти «москальства» і пропозиції всеної ненависті проти других націй. Листу цього редактора Правди, при посередництві д. Франка, виникли мене не печатати, бо, як написав мені один з поординаторів Правди, «нажало». Правда зараз же пропонує ⁶, а обидва зробили в 2 ч. журналів замітку про те, що пропотенції мою устину вімісні в Правді через недогляд, а на ділі обидва, що подібні печатати не будуть. Я маю самість згодини, а незабаром усі Правда стала виникнити «недоглядані», і нарешті стала ініціаторкою «годів» і піддавання Русинів «власні дерев'яні ієрархії, котра підіпадає руки Гауґені».

Що вчинити коли видавці Правди: і на пісочій пісім були потрібна моя програма, коли вони задумали іти по діаметрально протині? і 2. як помирити їх прімітку про ієрархію в їх угодовською політикою?

для того, що б наша національна свідомість не вимерла, а хоч потроху росла, щоб росла, наука про Україну, письменство українське йті, — має за себе дещо практичну рацио.

Тільки перші усного треба, що б та теорія її відавала себе за те, чого вона спрайді варта, не більше не менше, то б то за чисто емпіричний спосіб жити її правовати, найвідповідніший для певних індіїдуумів, щоб вона не забула, що властиво підставою її служить приказка: рада б душа в рай, так гріхи не пускають, як і казав у мені один з прихильників сеї теорії ще 16 років тому іназ. Треба, щоб ся теорія властиво не відавала себе за теорію, за цеї загальнє її не оберталась вороже проте тих, котрі їй не хотять держатись, а хотять щось робити ширшого її сміливішого. Далі треба, щоб «безполітичники» вже рішуче її не мали в політиці, не завдавались такими цілями, як «примирити сть наами правительство», кажучи словами Костомарова в листі до мене в 1876 р. зараз після виходу legis Jaworowici. Всікі заходи в сій цілі перші усого фантастичні, а далі противополітичні, не можна ж пробувати культурними заходами примирити з наами противополітичну Победоносцевиціну. Таї у загалі треба ж, щоб наявіть виключно письменські праці наших культурників була спрайді культурна, тоб б то прогресивна, а не реакційна ані консервативна, а сеє не тaka лехса рів, вона не менше труда, як і прогресивна політика, бо перші усого потребує розшируючи а російською її перенося печаткою праці за границю».

Так воно її вийде, що нарешті культурницька програма, коли вона не схоже бути противополітичною, буде в основі та ж сама, що й та, котру ми радимо,

⁶) Історія піддавленого українівського культурництва має в собі між іншими таку пригоду: кілько років тому іназ. в одній петербурзькій газеті д. Мордовцев написав звістку про українську збірку, котра подана була на перегляд в цензуру. В тій звістці д. М. говорив про провідну статтю збірки, котра (стаття) начальна, що український рух не має політичних цілей, а самі просвітні й моральні. Кіевляни висміяли та думку, або по ногам словам, захід «Фудрутин Москалі», а на решті цензура не пропустила із сеї статті в збірці, і ні кількох наукою, і тим діла українівською наукою: статей про невідповідність українського руху зовсім не писати, а для наукових українських статей захисти орган у Галичині. Так ми їй вістались тільки з соромом звістки д. Мордовцева та тим слабкими статтями, котрі пропустила цензура. Що спасибі Кіевлянам за те, що замітили, що український рух не може бути невідповідним і там трохи віддерхав пошану до українства в очах освічених льдій, бо ті люди знали, що тепер усікий суріозний рух іде в політику, то б то виборює собі право жити її проводити в житі свої думки.

тілько тісніша або й мінішіша і через те менше маємо за собою енергічніших людей на Україній й менше матиме сили відновити україністю поля в будущій Росії.

Такі то ми маємо думки про боротьбу з „обрученієм“ за україністю. Думки ті зводяться до слів, котрі сипаються з усіма нашими думками про національність і людськість: „обрученіє“ не є послідок якої національності, а є вселюдська пропозиція певного державного порядку і мусить бути побудоване певними вселюдськими заходами до реформи їх. Допускаю, що думки сі можуть бути справді чудацькі, але і їх виноват не є якого небудь суб'єктівного почутия, а тим менше інтересу, а старання внести їх з усесвітнього огляду культурного й державного життя. Таким же оглядом нехай, хто хоче, љ розвива мої думки. Я перший буду відмінити за те, що в наші часи пора вже ставити всею громадські та нації індівідуальну працю на ґрунт думок, введеніх холодно-об'єктивним дослідом.

VI.

Народні чи національні святощі. Переміність національних ознак. Народні звичаї, одежда. Національність і реаліgia. Богомілство релігії маси нашого народу. Страти нашої національності на сектантіах. Кирилівська азбука і стратегії нашої національності. Юліанський календар і консерватизм нашого народу. Народні мова як святощі. Однаківість основ національних теорій наших народовідів і москофілів. Перефара москофілів у прикладах теорії національних святощів. Единий спосіб побіди над москофілами. Кінець: «волюційна теорія» — основа „Чудацьких думок“.

Тепер поговоримо докладніше про те, до чого ми мусимо не раз доторкнеться писце, а юзане про обовязковий націоналізм, про культ того, що в Галичині народовці звуть національними святощами.

Нема нічого темнішого над ідеєю про сі святощі і нема нічого складнішого для української справи, а надто в Галичині, як ті ідеї.

Очевидно, що коли на вироб національних ознаків мусить мати вільну географію історії, то значить, в тих ознаках мусить бути багато перемінного, а окрім того стисько з доброго, скілько хибного. Про стаєть національних ознаків і говорити смішно.

Починяючи розмову про се, ми пригадувамо собі пригоди, котра стались років з сорок тому наявд у Києві. Генерал-губернатор Бібіков ходив по Лаврі з величими достойністями краю, в числі котрих був і маршал шляхти, Поляк, адяється гр. Тишкевич, котрого один з православних предків похованій у Лаврі. „От бащите“, сказав Бібіков, показуючи маршалкові на монумент його предка: „Ваші предки були православні!“. „А ще раніше звичиники“, відповів граф.

І справді, котрої з національних святощів мусів держатися гр. Тишкевич, чи православні, чи культу Перуна? Таї Перунові племінні не від віку кланялися Кінне. Цеино не одна національна святощі перемінилась на горах кіевських в того часу, як наши предки сіли на них!

Тим часом національності примушують нас кланятися національним святощам, вважаючи за них *seus status quo* та першнього народного життя й думки. Напр. Волод. Барвінський ставив націнь в політичну програму Руспін „аберігати й піддерживати в народі народні звичаї“. Кумедно, що він в той же час ставив потребу, „наводити народ до доброго господарства“ (Збора 1891 ч. 13 ст. 225, голова присвячена В. Барвінському в Історії руської літератури д. Ом. Огоновського, котрій так очіх говорить про національні святощі).

Але якже перемінити напр. хліборобство в нашій народі, не зачепниши його звичаї?

Скажу, що між звичаїми треба зробити вибір: одні племінні, другі змінити. Але тоді куди іде нації теорія святощі народних звичаїв?

Вільшемо що один примір. У всій національних рухах має велику вартість демонстративне вживання національного костюму. Як демонстрація при певних обставинах, се має рацію. Але даремне ми б старалися підвести свою справу під логіку. Перш усего: що таке національний костюм? Костюми переміняються в кожного народу, і звичайно тепер за національний костюм для демонстрації вибраться костюм певного стану людей чи в старовину чи тепер, та ще й певної країни в нації, так що й тут мусе поводитися більше-менше суб'єктивними поглядами, а не обовязковим культом національної святощі, обекту котрої не можливо установити й тут, як і в інших частинах всеї справи.

У нас вибрали за демонстративно національний костюм не історичний, не магнатський, а етнографічний, музичний (хоч я читав в народовських органах похвали руському боярському костюму з Федоровича і цікав був бы знати, де він взяв для него взорі?). Безспорно, в напому народному костюмі в чимало і естетичного і гігієнічного. Але щоб він увесел був напр. гігієнічний, а надто на всі се-

зони, того ніяк сказати не можна. Наші дами, одягнувшись в національні костюми, доповнюють його деяними грішними видумками західно-європейськими, і конечно піх за те похвалити найзазятніший націоналіст, котому їде о здорове тих дам. Тай нам, хворим городинам, муніципам, національний костюм, виставляючий гордо голим, виносний тілько, коли ми його прикримо європейським пальто та ще й повізкою круг шин.

Мені навіть соромно, що я пустинець в такі дрібняки та ще й кравецького характеру. Але що ж будеш робити, коли люди притильмом пристають до нас, щоб ми заберігли вій народні звичаї, а також і одягу. (В програмі В. Баринського говориться і про потребу заберігти народні одягу).

Та передімо до річей більше поважніших, до річей культури духової, де націоналісти теж показують нам примусові народні, національні святощі, починаючи з релігії.

Ми вже говорили в П. листі про те, в якому кумедному стані опинились європейські націоналісти-романтики, коли хотіли застосувати релігію до національних онанік, тимчасом коли релігія європейських народів тепер одна з релігій інтернаціональних, християнська. Дехто пробує поділити між європейськими племенами віроповідання християнські, виголочуючи, що православіє відповідає Славянам, католицям Романцям, а протестанство Германцям. Але-ж сама статистика кричить проти такого поділу, а історія її етнографія ще більше. Чи можна напр. виобразити собі протестанство без романської Женеви? Чи не подібній єтнографічно Греки в Італійцями, ніж за Славянами? ітд. ітд. Очевидно, що теперішній релігій, як продукт культурно-історичного процесу інтернаціонального нікак не можуть входити в ряд онанік національних.

Обертаючись спеціально до нас, Русинів-Українців, трудно навіть сказати, яка власне в нас може вважатись за фактично-національну. Коли взяли пам'ятники „народної мудрості“, — легенди, пісні, прислів'я українські, та по ним характеризувати народно релігію, то побачимо, що в ній над грутом натуралистично-політичним лежить найбільше кора релігії маніхеїско-богумильської, як і в Болгар, Сербії та Великорусі, так що коли б треба було застосувати до якої із історичних релігій наш народ, то я б його застосував скоріше всеого до богумильств, і на перед хвальнюю що одолює кожного свого противника в науковім спорі про свою справу. А тим часом одні з наших народниців вважають за нашу народну віру православіє, другі унію, треті навіть римський католицизм. До того ж серед нашого

простого народу є свідком протестанти, а переважна частина інтелігенції є філософі в релігії, навіть більша частина тих, хто лицемірює перед якою небудь церквою.

Що ж тепер ми приймемо за примусову національну святощі в релігії?

А тим часом, коли наші націоналісти клавсяються, як національними святощами то православію, то унії, залишені ними без уваги істуїдеть на Українії московлятися, Русини римського обряду в Ц. Польськін і Галичині полягатимуться, а Русини протестанти на угорській Русі становляться Словаками.

Подібно ж прислугу робить наші національності її культи другої національної святощі — т. ав. кирилівської азбуки, ради котрої наші народниці всіх сортів ворогують з латинською азбуковою, називачи її ніж „польським албадлом“. Безспорно, перенімши тепер у нас азбуку було в справою нелегкою, хотівно було б добре, бо зближало би нас більше з півдівними світом. Та по крайній мірі доброго було, коли б націоналісти не робили собі фетіша в теперішній ізміні азбуки і не переносили свого фетішу і в народ, та окрім того щоб звернути увагу на тих Русинів, котрі знають тільки азбуку латинську і тепер застосують зовсім без руських книг і через те читають виключно польські, волоські й т. і. та переходять до чужих національностей (я почуваю було для таких русинів видати Марію Шевченка латинськими буквами, та дістать за те грубу брехню від А. Ом. Партицького).

Поряд з первокрівним обрядом наші національники поклавлються як національний святощі, також і Юліанському календарю. Ми вже вгадували, що навіть професор університету, д. Сумцов, слідом за попом народовідом Качалово, посвятив цу статі в „К. Старині“ справі календаря, щоб доказати, що заходи перемінити той календар на Григоріанський в замах на нашу національність. Ми говорили, що д. Сумцов не звернув увагу на те, що Григоріанського календаря колись також боялись протестанти, а надто пі-менщики, і що однакож потім, коли вони прийняли той календар, то ніякого поримлення їх не вийшло.

В справі календаря, як і обряду, нема ріжниці між нашими націоналістами й українно-фольськими. *

* Треба сказати, що в основних принципах між синими гуртами в загалі нема ріжниці. Ось напр., слова з „Червоної Русі“, 1891 ч. 50 котрі могли б лобістично почитатись і в Альбі: Наші т. зв. староруські партії, находитимо головними обрядом о тому, щоби нашу церкву съ ея обрядом и нашъ рускій нацъ съ его историческими пам'ятниками, съ его азбуковою и правописаніємъ сократити ненарушиими до поры, пока външній тиждін времена не ставуть лучшими".

Найгірше в боротьбі наших націоналістів проти Григорійського календаря, є аргументація, котру за Качалкою повторяє й д. Сумцов, в котрій знаходитьсь й таке, що „наш народ консервативний“: то не треба читати й старого календаря, до котрого він приник. Не треба значить, читати і старих способів господарства і самого робетва перед усікими деспотами, до котрих народ наш теж приник... Добра користь для народу в такої інтелігенції, котра вживає таких аргументів, котра преклоняється перед „консерватизмом народу“.

Ми думаємо, що чим екорше б змінено було старий на новий, тим ліпше, бо на що-ж держаться того, що явно протиності природі? Тилько ж коли тепер ся зміна могла б обобразити народ (хоч се ще й не так певне), то до неї треба йти постепенно. Але головне діло в умисловій боязі справи — в консерватизму, що аязманий із справою календаря. Консерватизм, се таки річ, котру треба підривувати при всікій пригоді, а справа календаря є одна в таких пригод. Про календар чисто приходиться говорити й простоєму народу. От і треба що б люде т. зв. „інтелігенти“ при всікій нагоді пояснювали простим людям різницю між двома календарями і те, відки вона виходить, і привчали простих людей дивитися на їх справу без усикого фетішизму. Думка людська — річ органічна: одним фетіном стане менше в одній справі, то стане ліх мінше у других і поступ народу стане лекший.

З усіх ознак національних, в котрих націоналісти бачать святочні, найкращі — мови. Вона й має найбільше практичної ваги, бо мова є спосіб, котрим люде розуміються, через котрій іде до людей освіта. От через се найбільша частина із політичної справи націоналістів авводиться до права першої мови в уряді, суді, школі, а надто в початковій.

Тилько-ж і важливість мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилася на неї як на святоч, висипу від людини. Мова все таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінитися відповідно доросту людини, громади. Людина вільна вчити й уживати її чужі мови.

В таких громадах, як наша, де людість роскошоляє на класи-національності, через що спиняється природний обмін культурним між класами, вільшуються погорда високих класів до низших і вименшується пошана до себе в низших класах, се справа деликатна. Тилько ж в усікій разі не можна голосами фразами проти чужих мов та аз напису „милу, красну мову“ помогти лихом, впенити практичний народ, у тому, що мова його спрайді святоч.

Тут нема іншого способу, ніж стати на практичний же грунт, а не на релігійний, то б то піднімати вагу нашої мови проще над літературою, котра б була користна народові й замінила б йому в більшій часті пригод життя мови чужі. Протинитися же тому, що б люде з простого народу ніколи аналіз її чужі мову, значить протинитися природі й рівнявати тим, що ми отидімо народові в наших національності. (Найбільше недодядний реон, котрій виставляють народові, що б держава свого, словами Шевченка: „бо хто матір забуває, тог Бог карає“. Адже-ж і народ бачить, як Шевченків заминяють у тюрем, а „перевертні“ роблять карієр!)

В Росії були часи, коли навіть без усикої трати національної волі, виспії станови на стілько погналися за мовою французькою, що дехто з них майже не міг говорити по російському. Патріоти-моралісти докорали їм і прославили питому моне майже тими самими словами, які читаємо в наших народовіц. І ціцо не помагало, аж поки не появились на російській мові Жуковські, Пушкін, Лермонтові, котрі могли робити конкуренцію французьким писателям. Тепер усі спраї відм скінчена. І у нас не може бути інакше.

Ми сказали вище, що культ народних святочів, замість того щоб бути користним нашій національній справі, навіть просто скідати їх. Скідати він не тілько тим, що підібна наших патріотів від примо потрібної для народу роботи, без романтики, але й тим, що підрізує власне корінь еспланадної української національної свідомості. З приведеної вище винікси з „Червоної Руїн“ видно, що власне між т.зв. в Галичині „москово-блами“ і „народовцями“ в прийніцах нема великої різниці: ті і другі були поклони перед національними святочами, і для тих, і для інших національність альфа і омега всіх змагань.

Але я скажу: москово-блами прізнають „ади русескій народ з Тісси до Амур“ тоді як народовці ісповідують „відрубоцьтво малоруського народу від Москви“. Пранда. Тилько ж культ „народних святочів“, котрі співальні обом гуртам, такого роду, що він азгадує між ними різниці й відає перевагу власне москово-бламам.

Дуже смішно виводити москово-бламство в Галичині тілько від „московських рублів“ або від істини „погодінської колонії“. Безспорно галицьке москово-бламство мусить мати свою органічну підставу. Найбільша з них: реакція польонізовано — одного роду з токо, котра привела Б. Хмельницького до підданства Москви. Далі свого роду аристократизм, котрій не вірить в силу самого галицького музичніцтва, а обертається до спорідненої держави, котра має уряд,

ієрархію, панство руське. На решті притяга галицьку стару партію до Московщини її спорідненість національної, котрої вага вільнощутється власне теорію національних святощів.

Більшість наяві у українських лінгвістів і етнографів признає, що між Українцями й Великорусами не такі відносини, як напр. між Українцями й Чехами, Сербами й т. і., а що відносини ті близні і що генеалогія Українців серед Славян мусить бути не така: батьки — Славяни, сини: Чехи, Поляки, Серби, Українці, Великоруси і т. д. а така: діди — Славяни, сини Славяни: Чехи, Поляки, Серби, Руси, — сини Русів: Українці, Білоруси, Великоруси. (Див. напр. у Житецького). Отже при такому ставі річі відкидається пропозиція про авторство однакової і для теорії поїної відробності Українців від Великорусів, і для теорії панруської. Доказом того може служити й та лехкість, з якою напр. Головацький і Климиович перейшли від напримка малоруського до панруського, а Ом. Огоновський перейшов від старорусинського до українськостівства. Теорія ж національно-історичних святощів дає, такоже як право відшукувати ті святощі в козаччині, як і в московському царстві, в державі Данила, як і в імперії Катерини II, а надто для Галичини, для котрих придніпрянська історія має стілько ж чуза, як і прописана, тоді як історія придніпрянська все таки має богато точок спільніх а приволинською і привнескою.

Історія ж церквона і погляд на церкву гречеського обряду, як національну святощі, дає прямо переважну галицьким московофіям над народовцями, котрі в сему пункти виходять наяві менше українськофізмі, ніж московофізмі.

Обявлені церкву унітами національною малоруською святощю, значить розриватись не тілько з історичною малоруською традицією, а й з теперішнім status quo. Клерикалізм унітський — це галичинський сепаратизм не тілько від Українин, а й від Буковини, що просто absurdum тим паче, що в самій Галичині уніт має зовсім не має ширших прихильників в самому попістві (в сему ми переходимо), розмежуючи колись в Галичині з попами провінціональними і єе народові ліпше знають, ніж ми) і про в другого боку й самі польські клерикали й Рим дивляться на унію тільки як на переходні ступіні до чистого римського католіцизму. В виду цого православні сімнадцять галицьких московофіїв, як всім тим, що в них виходить, наявляють далеко близнішими до теорії національних святощів, ніж лицемерний унітський клерикалізм народовців.

На ґрунти „народних святощів“ зовсім оправдуються і сімнадцять деякіх, коли не веіх московофіїв і до царського самодержавства в Росії. Історія не дала нашим старим вічам виробитись у систему вільного державства, подібного

до англійського або до швейцарського. Потім „коазацька воля“ захопила тілько частину нашого народу і ледва стала склонитися до свідомого лібералізму, як була азартана. Тим часом церквина проповідь запечатали й винеслила серед нашого народу ідеал царсько-державний, котрого тепер беззупорно держать найбільша частина народу. З тим ідеалом наш народ ворується проти Поляків в Австрії в 1848-49 рр. і проти Поляків у правобічній Україні в 1863 р. В 1848-49 рр. він анстроруські патріоти одушевлювались тимчасом ідеалом. І тепер за него викликавались народовці.¹⁾ Нічого дивного, коли дехто, не бачучи силы абсолютизму в теперішній Австрії, шукає йий в Росії. Він кланяється одній з „народних святощів“!

Майже так само повертається проти галицьких народовців их користь московофіям і культурі мови, як національної святощі. Літературна мова завине щось штучне в порівнянні з народною, котра в дійсності є певна купа краївих діалектів. Коли народовці вільно виробляти мову літератури в діалекті малоруськіх, то треба призвати певну слухництвість і тому, що ріпучу московофіям беруть мову російську, на котру вони, по часті не без рації діржаться як на вироб веіх руських племін, або наявіть, як Наумович, хотят виробити ще новий „твердий“ руський ізик високої культури²⁾ а російського й малоруського на основі церковно-славянській.

Теорія Наумовича абсурдна в практичному боку, а надто для Росіїн, а котрих ніхто не схоче залишити готову вже „мягку“ мову Пушкиніх, Лермонтових, Тургеневів, для „твірдого“ язичка Наумовича. Тілько ж за тою теорією не можна не призвати певної величності, котра мусить притягти до себе Галичину, а надто людей релігійних. Побити ту теорію, а вкупу з тим і все літературне московофільство на Малорусі, можна тілько, закинувши погляд на мову як на святощі, а глянувшись на неї в радикально-демократичного і угідівного боку.

Мова не святощі, непан людини, націона, а слуга його. Література мусить нести в маси народу просвіту як найліпшим способом. Для того мова літературна мусить бути як найближчим до просто-народної. Проте такого погляду

* Див. недавні статті в „Діловій“ і „Правді“ за „батьківську руку“ замість „парламентарізму“ — котрі любільно могли б віднайти собі місце в „Гражданінах“, або, Місц. Відомостях“. Др. Антонович бувся в книжі повторює слова „Правди“ на московофільському мітингу 2. фебр. 1892. Так зменшена трійця „православні“ (галиц. унії) самодержавії і народності, (національності) виходять однаково програмою Николая I і його теперішніх обожателяв у Росії, як і галицьких московофіїв і — українськофілів!

москвофобії на Малорусі виникають просто вільними чи не вільними обекурантами, і не зможуть видержати конкуренції з народодавцями перед скілько-небудь житвою громадою. Само собою розуміється що літературі народовці тоді тільки дійсно прислухаються народові й стануть міцно серед него, коли дадуть народові на його мові літературу йому корнету: утілітарну й просвітну, бо від літератури формально-націоналістичної, пустої, народ відвертеться, а література ретроградна обесцілить його в конкуренції з сусідами, та нарешті від неї, а вкупу з тим і від йї національності відвертеться й сам народ, починаючи від своїх більше інтелігентських осіб. Відвертеться ж і тепер народ від своїх, дійсно прекрасних по мові, а часом і по поезії, старих пісень, бо аміт їх тепер уже не відоїда народному життю. І треба й тут зрешчі теорії національних святощій, а призвати, що народ тут по часті має рацію навіть тоді, коли він заміни прекрасні козацькі пісні на погані солдатські, бо все таки в дійсності він бачить перед собою «хвінцерика молодого», а не „отамана козацького“. Вільзимо скілько-небудь енергично за те, щоб пустити в народ порядні пісні, видновдаючи напам'яту часу, пояснімо народові, що є реально доброго в старих піснях, і ми витіснимо „хвінцерика молодого“ скоріше, від намовами про те, що треба заберігати старі пісні, як національну святощі.

Ми скінчили огляд важливіших речей, котрі виставляються нашими націоналістами, як народні, національні святощі. Разом з тим ми скінчили нашу „Чудацьку думку“, по крайній мірі певний їх ряд. Ми назвали їх „чудацькими“ через те, що вони їх відуть на перерів тому, що звичайно говориться і прихильниками і противниками українського руху. Тільки, звісно, ми, як і всяка людина, котра має певні думки, виважаємо їх за вірні, по крайній мірі доти, доки їх не перекинуть науковим способом наші противники. Поки що ми вважаємо вірною основу тих думок, бо вона є нічо інше, як приклад до певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить усією науковою, — того світогляду, що не привносить на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки переміну (еволюцію). рух (динаміку). Не має її не може бути постійних національних ознак, сточних без переміни національних духів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків, таких як напр. обручені, не може бути й національних святощів. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його миру, закон, і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавити нас.

В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність в перші, головне діло, то ми або поженемось за марою або станемо слугами того, що всільюється спинити поступ людський, і поставимо на ризик, коли не на азубу її саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло — поступ людини й громади, поступ по-літичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробітовій просвіті нашого народу, а в купі з тим і його національності: охороні й зростом того, що в ній є доброго.

Salmannsdorf bei Wien 1891.

сент. 15.

—KHON—

Від редакції.

В передмові до книжкового видання „Чудацьких Думок“ Драгоманова (Львів, 1892) Іван Франко називав „многоголосою“ єго працю. Такою вона лишать ся її досі ѿ її багатства використаного в ній фактичного матеріалу й широти поглядів. Як розумний соціаліст, Драгоманів остро виступив проти порожнього й реакційного українського націоналізму, і його критичний огляд ского націоналізму є її досі ще непереданим і чудовим прикладом, як треба поборювати заскоруальсть, нувукоглядність і темноту думок.

Драгоманів перший серед соціалістів зробив пробу гармонійно злучити космополітизм, всесвітськість в національному ідею, і житє показало, що він мав рацію. Найвизначніші в сучасних західно-європейських соціалістичних теоретіків національної справи, як Реннер, Кавтельський, Бауер і інші в своїх працях про національні питання мають ту саму основу для його розвіду її розвивають; як і Драгоманів.

З другої сторони, і се найважніше, наш національний розвиток по смерті Драгоманова в значній мірі пішов тими дорогами, які він навчав, як найіндоїдніші, і прине нам добре результати. Ми за час від його смерті до наших днів встигли виробити досить Богату й живу літературу, високо поставити наукову українську працю, понести в іншіші межі нашого народу національну свідомість, організувати його до боротьби за свою політичну й національну права. Ми стали наречті в теперішнім світовім конфлікті нацією, яка вийшла на арену міждержавної політики. Сей наш національний розвиток відбувся спрощах ізок переріє погляди і надії Драгоманова, і тому вони вимагають поправок. Ми тут їх не будемо робити, хай се лишить ся для спокійніших часів. Вкажемо лише найголовніше, що могло бы викликати сумніви у читачів. В підсумку своєї праці Драгоманів виступає проти державного сепаратизму України від Росії і навіть висміює „сепаратистів“. Се не значить однаке, що Драгоманів був противником ідеї державної незалежності України. Його программам домаганем була перебудова Росії на федералістичну республіку, в якій і Україна знайшла би підставу для своєї

політичної свободи її незалежності. Сю ідею розвивав він в різких своїх працях. І коли в її праці він виступав проти сепаратизму, то треба зважати час, коли він се робив, і обставини тодішнього українського руху. Адже писав єго свою працю Драгоманів тоді, коли його проба пропаганди соціалістичних і революційних українських ідей серед російських Українців лишала ся голосом воліющого в путині і там запанувало недоподільство, „українськість“, апології і бездонний легальнізм, а в Галичині радикальний рух з великою бідою пробивав собі дорогу до народних мас серед страшного опору реакційної маси галицького громадянства, якого політична пропаганда тоді виступала наївною проти демократичного виборчого права. Як можна було при таких обставинах брати поважну думку про яких не буде сепаратистів, коли на російській Україні не було жадного політичного руху, а „сепаратисти“ стояли в різких галицьких органах писали „на поетрах Москалеві“ люди далікі від поступових ідеї і зовсім недаті до активної політичної роботи, люди, котрі в Галичині йшли рука в руку з галицькими революціонерами й клерикалами, і прикладали свою руку до утворення ганебної „нової ери“, яка була капітуляцією ідеї політичної незалежності нашого народу перед ідеєю польського над чим зверхицтва й панування. Тому критика Драгомановим ского рода „сепаратистів“ була зовсім слушна і не стратила своєї силы ще й досі. Крім цього треба візту під увагу що їх те, що пріципіально Драгоманів із її праці, із в інших ніколи не виступив проти ідеї відділення від Росії. Він лише гадав, що обставини склали ся так, що найкороче осигурте Україна свою національну й політичну свободу при загальній перебудові Росії на основах демократизму і федерацізму. А єго праця „Пропацій час“, яка появилася друком лише по його смерті в 1909 році заходом небіжчника М. Павліка, В. Липинського й моїм, він просто нависав „пропаціям часом“ весь час спільного життя України з Москвою і виступав виразним, пріципіальним сторонником державної незалежності України і підділення від Росії. Зрештою доказадіть предсталене поглядів Драгоманова на національну справу матимуть читати в окремій книжці, яка незабаром має з'явитися ся, як до неї ми їх відсвідлемо.

Отсєй передрук „Чудацьких думок“ зроблено з видання, яке з'явилося в 1892 р. у Львові накладом Івана Франка за пропозицію допомогого російських Українців. Ми задержали правопис оригіналу щоби книжка могла скоріше поширити ся в ешт. Професор Іберсбергер, директор віденського Institut für osteuropäische Geschichte ласкаво позичив нам до друку оригінальне видання, і за се складаємо йому цирику подяку.

За редакцію

Микола Залізняк.

Показчик змісту.

Голова I.

Вступнє слівце	4
Проба моєї розмови з громадою „Зорі“	4
Стаття „Турист“ в „Правді“ і друга „чудацька“ донісь в „Зорю“	5
Допис спалена; потреба обговорення справ, що були в ній зачеплені	6

Голова II.

Суд Іспанії про рос. письменство	8
Йонта і біла шкора	9
Ночатки пороговани між людьми різних народів і вір	10
Реакція против тому пороговано і національної держави	10
Нац. держава Італійська і італійські Італії	11
Нац. держава німецька і Альєс, Лотарингія, і Познаніця	12
Італійці в Австрії	13
Веськітина правда сильна всім національностям	13
Ночатки космополітізму в Персі, Індії, Греції, Римі	14
Християнство і релігія космополітична	14
Християнство і Магнетистство і початки гуманізму та нового космополітізму	15
Збріт націоналізму в Німеччині XVIII в.	16
Вільності національності і примусове національство	17
Національство у Словінії	17
Російське письменство найменше націоналістичне між словинськими і тим національніше для Європи	18
Його вага для України	19

Голова III.

Чи розмова про космополітізм і націоналізм „не на часі“ для Українців?	19
Вартисть російського письменства для Українців	20
Фальшиві вescітівники і наездники	21
Латинська мова в давній Європі і архіт національних мов	21
Заборона мови укр. і суд „Правди“ про письменство російське	22
Вільне рос. письменство на Русінів австрійських	23
Регрес сучасного укр. письменства	24
Фактичне підмосковське укр. інтелігенції	24
Ії необразованість	25
Сучасна укр. белетристична „Над чорним морем“, „Боротьба“ і т. і.	26
Україніофільство в науці австрійські напрям	27
Збріт інтернаціоналізму в сучасній Європі	28
і в Росії	29
Відстань Українців (Костомрова)	30
Правда“ і стаття Слонімського	31
Сучасні укр. учні: Потебня	32

Сумцов	32
Лінтецький	33
Антонович	34
Дашкевич	35
Кулик	36
Хібія укр. історіографії	37
Праця Лучинського про стан володіння землею на Україні	38
Народні значення право і праві над ним Українців	39
Укр. фольклор і «добропільна реакція»	39
Чого треба для обновлення укр. письменства?	40
Спор Пінії з Отоновським	42
Самостійність укр. письменства і «домашній обиход»	43
Переноси, а лікими бореться рос. письменство	43
Хто синяя арист укр. письменства в Галичині?	44
Веселавицька вартість рос. мови	45

Голова IV.

Обурсесів; неонуляріність розмови про него	47
Мудрована «самобитників» про свою справу	48
Броунра Д. Баштового і його потога за чистими національними тіямами	50
Іого три тії державні в сучасній Європі	51
Система обурсесів — воїни всесвітські, не національні	53
Національний примус і національній автономізм у Асербайджані, Персії, Грекії, Рімлі	54
Культурний універсалізм Буддізму	56
Індівідуальність і християнство	57
Вільна література світської	58
Нанована латинізація в середніх віках	58
Секта, допомагають дотворення національних літератур в Англії, Франції, Чехії	59
Реформації і народні мови	60
Церковна аристократія і церковна мова в східній церкви	61
Церковниця і народна мова на Україні	62
Вільна протестантська в арист світського письменства	63

Національно-письменський централізм в Європі:

1. В Англії: а) Валінці	64
Товариство біблійне з патріотичною мрією	67
б) Кельти в Глазгові	68
в) Кельти в Шотландії	71
2. У Франції	73
а) Нідерланди в Бергенді	74
б) Централізація держави Людовіка XIV, і пізніше	76
Імбріоні, декларація прав чоловіка і прімус націонізм (мова Баррера)	77
в) Фелібері	81
г) Бретонці і Біскайці	82
Стан недодержаних діалектів і «ратоїс» у Франції	83
3. Германізація в Австрії	84
4. Державно-національний централізм у Росії	85
Іого відносини до України в XVII—XVIII в.	86
Чому пропал підприємчо-культурний автономізм український?	88
Укр. автономіям в XIX в.	91
Іого слабкість і як його скріпити?	92

Голова V.

Державний сепаратизм України від Росії	94
«Партія австро-фолькс» на Україні і її номіні в «Правді»	94
«Очайдухи» москової і москвоїцері	96
Наши союзники в боротьбі з обрученім?	97
Ішо що нам вмовлятися з Великоруссами?	97
Від чого буде залежати обет під час України в конституційній Росії?	98
Федералізм і державна децентралізація в сучасній Європі	99
Англійський «local government» і російські земства	100
Практична агоди в 25-літній праці земств укр. і великоруських	101
Органічний згорт українства при конституції	101
Укр. безполітичні культуристи і рос. револ. безкультурні політики	104

Голова VI.

Національні святочні і предки гр. Тишкевича	106
Народні значай і kostюми	107
«Народна» релігія	108
Карильон	109
Юліанський календар і поклони перед «консервативними родними»	109
Народна мова	110
Шкодливість культури «народних святочнів»	111
Культ сей в Глінчині підтримає москофільство	111
Перевага москової із народодавцями в Галичині	112
Сім'ятія москової із рос. самодержавія	112
Науменовича теорія «твірного руського явища»	113
Конечність утілітарного просвітногого погляду на мову	113
Еволюційний погляд—основа «Чудацьких думок»	114

Вийшли з друку такі книжки:

М. Михайленко — Національне питання в Росії й війна. Зміст: I. Національна справа її держава; II. Національна справа в російській державі; III. Українська національна справа в російській державі; IV. Український нарід і теперішня війна.

Юрій Ручка — Російські соціалісти й теперішня війна. Зміст: Передмова редакції — Українці, Росія й війна; Вступ — Характеристика російського соціалістичного руху; I. Російські соціалісти й теперішня війна; II. Критика поглядів Плеханова і Троцького в справі теперішньої війни; III. Будучість інтернаціоналу й федерація держав; IV. Висновки; Додаток — погляди німецького соціалістичного посла Леніша про будучість царства.

М. Михайленко — Росія й Україна. Зміст: Передмова редакції; I. Вступ; II. Політика російського уряду успроти України. 1. Від Переяславського договору до появного зруйнування самостійності України. 2. Російський уряд успроти українського національного відродження; 3. "Конституційна Росія" її українська справа; IV. Українська справа її російське громадянство. 1. Від початку 19-ого століття до революції 1905—1906 років. 2. Під час "конституційної" ери. Додаток — Розвиток польської політичної думки в українській справі. IV. Росія й українська справа в Австро-Угорщині; VI. Протоукраїнські плани Росії в теперішній війні; VII. Україна й теперішня війна.

М. Залізняк — Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?

М. Залізняк — Українці, Росія й війна. (Замітки й матеріали.)

М. Михайленко — „Визволені Маніфести“ російського уряду в теперішній війні. Зміст: Маніфест до Поляків; Маніфест до народів Австро-Угорщини; Маніфест до "російського народу" в Австро-Угорщині; Розширення прав громадянства на послугах російського уряду.

В. Лібкнект — Чи Європа має скозачіти? Зміст: Від редакції; Переднє слово; Сором Європи; Війна на ході; Завіщане Петра Великого; Війна на овіді; До політичної ситуації; Політичне положення; Слово до німецьких соціал-демократів; Чотири тижні пізніше.

Ф. Волховський — Казка про салдатську душу, друге українське видання.

Ф. Волховський — Казка про неінраведного царя, друге українське видання.

Ф. Волховський: Як музик став довжником у всіх.

Чи є тепер панцина?

С. Дікштайн — Хто з чого живе?

М. Драгоманів — Віра і громадські справи, друге українське видання.

В. Швачка — Чому позичали віру?

В. Рюминський — Повстання селян в Англії, друге українське видання.

М. Лозинський — Українська Галичина — окремий коронний край.

М. Драгоманів — Чудацькі думки про українську національну справу.

М. Драгоманів — Листи на наддніпрянську Україну.

Др. Осип Назарук: Що се є: суспільні класи, боротьба класів, буржуазія, пролетаріат, капіталізм і організація?

К. Кавтський — Національність й інтернаціональність.

К. Кавтський — Національна держава, імперія-стична держава й союз держав.

Дмитро Сметанка — Соціалізм, завойовницька політика, патріотизм і націоналізм.

В німецькій мові вийшли:

Georg Ruczka: Die russischen Sozialisten und der gegenwärtige Krieg.

Georg Ruczka: Die französischen Sozialisten und der Krieg.

Друкують ся або готують ся до друку:

Галичина й її національне значіння для України.

М. Лозинський — Утворене українського коронного краю в Австро-Угорщині.

Х. Житловський — Соціалізм і національне питання.

М. Борисов — Соціалізм і проблема національної автономії.

Національна справа ї Партія Соціалістів-Революціонерів.

Ж. Жорес — Батьківщина і робітництво.

І. Сокира — Хай Европа козачі!

Е. Бернштайн. — Інтернаціонал робітничої класи ї європейська війна.

Вандервельд — Ідеалізм в марксізмі.

М. Драгоманів — Про неволю віри.

М. Драгоманів — Рай і поступ.

Е. Пернерторфер — Про новітній націоналізм.

К. Лайтнер — Імперіалізм московського народу.

К. Реннер — Національна справа, імперіалізм і соціалізм.

А. Вах — Цар — Голод, друге українське видання.

Панцина ї її упадок в західній Європі.

Як бороти ся за землю і волю.

Що таке свобода ї як її здобувати.

Від самодержавства до народоправства.

Національна справа в Росії ї як її полагодити.

Боротьба за землю і волю в Росії.

Французька армія під час великої революції.

Славетні дні турецького війська.

~~10⁰⁰~~

Піва 80 кон., 2 кор., 2 марки, 2 франки.